Tilburg

Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur

Gemobiliseerde militairen in Tilburg

Tilburg als thuis voor protestantse militairen, 1914-1918

Inkwartiering in 1914 in de Schoenfabriek van J. Mannaerts

Tilburg kort

Jaargang 32
augustus 2014
nummer
2

€ 5,50

Tilburg,

tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur
Verschijnt driemaal per jaar

Jaargang 32, nr. 2
augustus 2014

Uitgave
Stichting tot Behoud van
Tilburgs Cultuurgoed
K.v.K.: S 41096029 • ISSN: 0168-8936

www.historietilburg.nl

Redactie
Ronald Peeters (eindredactie)
Astrid de Beer
Sander van Bladel
Jeroen Ketelaars

Redactiesecretariaat
Ronald Peeters
Montfortanenlaan 96
5042 CX Tilburg
rpeeters@historietilburg.nl

Abonnement
€ 16,50
Abonneren door overmaking op de rekening van de Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed te Tilburg
IBAN: NL69 INGB 0005 6255 54
BIC: INGBNL2A
onder vermelding van
'abonnement 2014'
Losse nummers
verkrijgbaar in de boekhandel (€ 5,50)

Opzeggingen abonnementen
voor einde kalenderjaar
schriftelijk via
abonneren@historietilburg.nl
of Beeklaan 57, 5032 AB Tilburg

Omslagfoto:
Generale staf voor
hotel De Gouden Zwaan, 1914.
(Coll. RAT)

Vormgeving
Ronald Peeters

Opmaak en druk
Gianotten Printed Media, Tilburg

Ten geleide

Precies een eeuw geleden begon een periode van vier jaar waarin de wereld in brand stond. Tijdens de Eerste Wereldoorlog nam Nederland officieel een neutraal standpunt in. Maar dat betekende niet dat de periode 1914-1918 niet van betekenis was voor ons land. Integendeel, Nederland mocht dan niet tot de strijdende naties behoren, de oorlog had hier zeer grote gevolgen. En in Tilburg waren die duidelijk merkbaar. Vele duizenden Belgische vluchtelingen vonden in die donkere periode hier een onderkomen, en ook grote aantallen gemobiliseerde militairen streken in Tilburg neer, om maar twee voorbeelden te noemen van hoe de 'Groote Oorlog' hier zijn weerslag had.

Dit speciale nummer van tijdschrift Tilburg bevat bijdragen van auteurs Nol Kleijngeld, Peter Dillingh, Karel de Beer en Berry van Oudheusden. Zij behandelen tal van onderwerpen die betrekking hebben op de Eerste Wereldoorlog en wat die voor Tilburg betekende.

De redactie

Inhoud

31 **Nol Kleijngeld:**
Paraat, maar zonder ondergoed en zonder patronen. Gemobiliseerde militairen in Tilburg

40 **Nol Kleijngeld:**
'Een schunnige boel'. Of hoe Tilburg reageert op zijn gemobiliseerde militairen

45 **Peter Dillingh:**
'Een oase in ons mobilisatieleven'. Tilburg als thuis voor protestantse militairen, 1914-1918

52 **Karel de Beer:**
Hoefgetrappel en gestamp van laarzen in een schoenfabriek. Inkwartiering in 1914 in de schoenfabriek van J. Mannaerts

55 **Berry van Oudheusden:**
Pijn en Gijn

56 **Tilburg kort:**
Tilburg signalement LXXVII
Nieuwe boekenreeks 'In Tilburg'
Eerste Wereldoorlog van groot tot klein
Met ons gaat alles goed
Willem II, de koning en de kunst
De overtreffende trap van moord, 25 jaar 'Moordhoek'

Paraat, maar zonder ondergoed en zonder patronen

Gemobiliseerde militairen in Tilburg

Nol Kleijngeld*

‘Neen waarlijk – het zal zo’n vaart niet lopen’, reageert de Nederlandse pers nadat de diplomatieke betrekkingen tussen Oostenrijk-Hongarije en Servië op 25 juli 1914 worden verbroken. En wanneer de Russen Servië toch te hulp schieten? ‘Nu – tegen die tijd zullen wij wel eens zien.’ Zorgeloosheid is de algemene teneur in de bloedhete julimaand van 1914. Slechts weinig Nederlanders maken zich druk bij een uitslaande Europese brand betrokken te raken. Maar wanneer de Nederlandse regering op 31 juli, eerder dan Frankrijk en Duitsland, de mobilisatie afkondigt, verandert de stemming drastisch. Van de ene op de andere dag krijgt de oorlogsdreiging vat op ons land. Op 3 augustus dicht de Tilburgsche Courant: ‘Op jongens, naar de grenzen.’ Het is oorlogstaal, maar van een andere soort als in Frankrijk of Duitsland. Bij ons is geen sprake van ‘Au revoir! A bientôt!’ of ‘Ein frischer, fröhlicher Krieg’. Waar de grote Europese mogendheden een aanvalsoorlog met heldendaden en snelle overwinningen verwachten, bereidt Nederland zich voor op een noodzakelijke verdedigingsoorlog.

** Drs. Nol Kleijngeld (1953) studeerde geschiedenis in Tilburg en Nijmegen. In 1981 behaalde hij zijn doctoraal examen met een studie over militairen in Tilburg tijdens de Eerste Wereldoorlog. Tussen 1975 en 1995 gaf hij geschiedenisles op middelbare scholen in Waalwijk en Tilburg (Pauluslyceum). In 2013 schreef hij Langstraters, een boek over de geschiedenis van het noordelijke deel van Midden-Brabant. In het dagelijkse leven is hij sinds 2007 burgemeester van Waalwijk.*

De aankomst op het station van Belgische militairen in 1914. Vanwege de neutraliteitspolitiek moeten de Belgen geïnterneerd worden. Dit verklaart de aanwezigheid van divisiecommandant generaal P. W. Weber (tweede van rechts). (Coll. RAT)

Wel mobilisatie, maar geen oorlog

De snelle mobilisatie is het gevolg van de neutraliteitspolitiek, die Nederland decennialang succesvol toepast. Wanneer de buren met elkaar slaags raken, moet ons land zichtbaar maken dat het geen partij kiest. In beginsel zou een leger van tweehonderdduizend man alle grenzen, kusten en stellingen moeten verdedigen. De vier divisies van het veldleger moeten daarom – letterlijk – alle kanten op kunnen. In augustus 1914 neemt de derde divisie, volgens plan, Noord-Brabant voor zijn rekening. Wanneer de Duitsers op 6 augustus Luik innemen, blijkt dat het gevaar vooral vanuit het zuiden komt. De grens met België moet extra versterkt worden. Ook de vierde (reserve-)divisie wordt naar Brabant gestuurd en landt voor een belangrijk deel in Tilburg. Ruim een jaar lang herbergt Tilburg tienduizend militairen. Nadat in augustus 1915 een stevig oproer plaatsvindt, worden de troepen over de regio verspreid en de stad daarmee ontlast. De samenbundeling van het Nederlandse veldleger in het zuiden zal tot de wapenstilstand in november 1918 ongewijzigd blijven.

De mobilisatie verloopt in het algemeen vlot. Alleen de vierde divisie komt vanwege Luik pas later op zijn plaats van bestemming aan. Op 11 augustus arriveren de eerste soldaten in de stad. Divisiegeneraal P. W. Weber en zijn staf betrekken hotel De Gouden Zwaan op de Heuvel. De eerste dagen zijn chaotisch. Niemand heeft enig benul wat er moet gebeuren. Een commandant schrijft: ‘Wij weten alleen: uitladen te Tilburg; verder niets. Men kan ook te geheim zijn. (..) Er lopen geruchten over een gevecht, dat niet ver van onze grenzen moet worden geleverd.’ Een van zijn regimenten moet daarom ‘terstond naar Goirle marcheren.’ Weber concludeert: ‘Dat alles marcheert, is slechts te danken aan de zéér bijzondere omstandigheden waarin wij na afloop der mobilisatie verkeerden’. Dat de situatie een geval apart is blijkt na enkele dagen. Op weg naar Parijs respecteren de Duitsers de Nederlandse grenzen. Eigenlijk is er geen vijand. Ruim

De eerste militairen bereiken Tilburg op 11 augustus 1914. Twee dagen later arriveert de eerste compagnie van het 'etappeverplegingsautobataljon' op het station. (Coll. RAT)

vier jaar lang bestaat zodoende een tamelijk uniek probleem. Hoe hou je een compleet leger in het gareel zonder dat het land daadwerkelijk in oorlog is?

Staat van beleg

Ook in ander opzicht gaat een mobilisatie zonder oorlog met complicaties gepaard. De onder meer in Noord-Brabant afgekondigde staat van beleg heeft tot gevolg dat het leger het voor het zeggen heeft. Geen openbare vergaderingen zonder toestemming. Verbanning zonder opgaaf van redenen. Afluisteren van telefoongesprekken. Censuur op de pers.
Publieke gelegenheden moeten sluiten wanneer het militair gezag dit wil. In de eerste mobilisatiemaanden bestaat bij velen begrip voor de noodzaak van dit soort maatregelen. Maar wanneer de mobilisatie voortduurt, groeit de kritiek. Is dit wel nodig wanneer van oorlog geen sprake is?

De verstandhouding tussen militair gezag en gemeentebestuur weerspiegelt deze ontwikkeling. In augustus 1914 noteert een commandant: 'Vanmorgen opgetreden in mijn nieuwe functie. Bezoek gebracht op het gemeentehuis bij de burgemeester; denk goed met hem te kunnen opschieten.' Een klein jaar later vertelt Weber en plein public dat hij nu pas goed begrijpt, waarom koning Willem II zo graag in Tilburg vertoefde. De relatie heeft iets weg van elites onder elkaar. Maar onder de oppervlakte groeit irritatie. Zo klagen horecaondernemers steen en been over het strenge alcoholbeleid dat door het militair gezag is ingevoerd. Burgemeester Godefridus Raupp zou wat meer zijn best moeten doen om onze belangen onder de aandacht van het militair gezag te brengen, menen de ondernemers. Frans Vonk de Both, die de zieke Raupp in 1915 als burgemeester opvolgt, laat steeds duidelijker merken dat hij het zat is. Hij is vooral boos omdat het militair gezag maatregelen neemt zonder enige vorm van overleg.

Er ontstaat meer ergernis. Eind 1914 stelt het gemeentebestuur een deel van de gas- en elektriciteitsfabriek ter beschikking van het leger. Voortaan kunnen soldaten er gratis douchen. Er wordt volop gebruik van gemaakt. Op topdagen zijn er tweehonderdvijftig klanten. Snel wordt een tarief van vijf cent per douchebeurt ingevoerd. De entree is tevens bedoeld als bijdrage in de extra schoonmaakkosten. De directeur van de fabriek behoudt zo zijn bedenkingen: 'Intussen werd deze welwillendheid van uw college niet steeds door de belanghebbenden op prijs gesteld, althans is het meerdere malen voorgekomen, dat door gebaad hebbende militairen in de badcellen iets werd achtergelaten, waartegen de door ons aangestelde werkman ernstige bezwaren inbracht om het weg te ruimen.' Laat dat nu ook weer niet de bedoeling van het gemeentebestuur geweest zijn.

De lokale pers en de censuur

Nol Prins en de broers Anton en Harrie Arts zijn evenmin content met de voortdurende staat van beleg. Als redacteuren van de *Tilburgsche Courant*, respectievelijk de *Nieuwe Tilburgsche Courant*, lopen ze meermaals tegen de beperkingen van de censuur aan. Vooral Nol Prins heeft moeite met de manier waarop generaal Weber die toepast. De *Tilburgsche Courant* is naar de mening van de generaal te pro-Duits. Op zijn beurt meent Prins dat Weber op een pietluttige manier tot dit oordeel komt. Neem de kwestie met het Nederlandse stoomschip Tubantia, dat in maart 1916 door de Duitsers wordt getorpedeerd. Prins schrijft: 'Dat Duitsland thans alle schuld tracht te ontkennen (..) beschouwen wij als een lafheid, die wij eerlijk erkend, van die zijde niet hadden verwacht.' Voor Weber is de term 'lafheid' voldoende om de krant op de vingers te tikken.

Misschien steekt het de generaal dat Nol Prins eerder een loopje met de censuur heeft genomen. Op 1 april 1915 is een deel van de voorpagina van de *Tilburgsche Courant* blanco. Elders in het nummer staat vermeld, dat de krant al is gedrukt, waarna de censuur alsnog ingrijpt. De drukkers zijn er echter in geslaagd om het gewraakte bericht dankzij een chemisch goedje onleesbaar te maken. Volledigheidshalve wordt vermeld dat het middel bij hogere temperaturen niet meer werkt en dus weer zichtbaar wordt. Of de brandweer die dag extra heeft moeten uitrukken, is onbekend, maar Weber zal de eenaprilgrap niet gewaardeerd hebben.

De *Tilburgsche Courant* op de hand van de Centralen, voor de *Nieuwe Tilburgsche Courant* geldt het tegenovergestelde. Volgens Weber maken de gebroeders Arts zich schuldig aan 'stoken, verdacht maken en stemming wekken' tegen de Duitsers. Tot een schorsing van de lokale kranten is het nooit gekomen. Dat zou ook opzienbarend zijn geweest in een land waarin de pers zich vier jaar lang over het algemeen voorbeeldig neutraal heeft opgesteld.

Paraat, maar zonder patronen

Veel van de in Tilburg gelegerde soldaten zijn Friezen, Utrechtenaren en vooral Hollanders. Het regelmatig in de stad bivakkerende zevende regiment infanterie, dat in Tilburg een beruchte status zal veroveren, bestaat voornamelijk uit Amsterdammers. Eerder is door

middel van loting bepaald welke jongeren hun dienstplicht als milicien moeten vervullen. In normale tijden zit het er voor de meesten na een diensttijd van acht en een halve maand op. In oorlogstijd vormen ze het veldleger. Naast de militie wordt het leger gevormd door de landweer, die voornamelijk bestaat uit miliciens die hun diensttijd erop hebben zitten. Het zijn dertigers, die worden ingezet bij de grens- en kustbewaking. Meestal bestaat een landweereenheid uit soldaten uit de regio, waarop toezicht wordt uitgeoefend.

Een sterk leger is een kostbare zaak. Waarom zou je veel geld steken in iets dat volstrekt overbodig is? Sinds 1839 heeft Nederland immers geen oorlog meer gekend. Voor een klein land is militair machtsvertoon absolute onzin. De scepsis over het leger wordt breed gedragen. In politiek Den Haag zijn de socialisten en de katholieken het stelligst in hun afkeer van het leger. Voor de laatsten staat het ruwe soldatenleven gelijk met zedenverwildering. Het leger is ronduit impopulair. Jaar in jaar uit is het ministerie van oorlog een dankbare sluitpost tijdens de begrotingsdebatten in de Kamer.

De eerste aanblik van het leger op 11 augustus 1914 is geen verheffend schouwspel. Kleding en uitrusting laten bijna alles te wensen over. Vaak is de plunje versleten. De keer op keer verzoolde laarzen hebben hun beste tijd gehad. Een brigadecommandant in Tilburg spreekt over 'zijn bedelaars'. Even later schrijft hij: 'Och, och, wat ziet de kleding er slecht uit, wanneer een troep zo voorbij trekt; en dan te denken dat dit de enige bovenkleding is, die de soldaten bij zich hebben.' Willem van Terwisga, vanaf 1915 commandant van het veldleger, noteert in zijn herinneringen dat hij bewondering koestert voor de dienstplichtigen, 'zoals zij, in de natte heistreek aan de Noordbrabantse grens, in de winter zich hielden tegenover de Duitse posten die, in dikke bontjassen en bontlaarzen, de koude en de snerpende wind zoveel beter konden doorstaan dan onze mannen in hun eenvoudige plunje.' Het klinkt wat eufemistisch, want Van Terwisga weet als geen ander dat het met de kwaliteit van het leger droevig is gesteld. Marcheren gaat de soldaten slecht af. Het kader mist verantwoordelijkheidsgevoel. Aan munitie is groot gebrek. Er zijn nauwelijks mitrailleurs. Een groot deel van het vereiste materieel moet op 1 augustus 1914 nog gefabriceerd worden. Kortom, het Nederlandse leger is weliswaar paraat, maar zonder patronen.

Paraat maar zonder ondergoed

Vooral in de eerste mobilisatiemaanden ontbreekt het aan alles. Met name is er een groot tekort aan kleding en schoeisel. Minister van oorlog Nicolaas Bosboom schrijft dat 'in dit opzicht de toestand bijna alles te wensen overlaat.' Om het goedkoop te houden, bestaat de regel dat een soldaat met groot verlof, tegen een kleine vergoeding, ingeval van mobilisatie zelf voor zijn ondergoed moet zorgen. Menig soldaat verschijnt in augustus 1914 'met de bovenkleding over het naakte lichaam.' Een andere regel bepaalt dat een afgezwaaide soldaat zijn legerconfectie in de burgermaatschappij niet mag dragen. Voor nogal wat armere verlofgangers is dit noodzakelijkerwijs niet meer dan theorie, die waarschijnlijk toch niet gecontroleerd wordt.

De tekorten aan van alles en nog wat worden vanaf augustus 1914 snel aangevuld. Maar in kwalitatief opzicht wordt het er in de loop van de mobilisatiejaren niet beter op. Gloednieuwe grijze uniformen vertonen soms al na enkele weken grote gaten. Na een paar maanden zijn ze totaal versleten. De standaardkleuren van de legerkleding zijn grijs en blauw, maar er is niet één uniform met dezelfde kleur. In de Kamer verklaart minister Bosboom dat er voor de vervaardiging van het benodigde laken geen Deense wol meer

De staf van de vierde divisie voor hotel De Gouden Zwaan aan de Heuvel, 1914. Met gevorderde auto's van garagebedrijf Knegtel bereikt men het hoofdkwartier. (Coll. RAT)

beschikbaar is. Ook worden, bij gebrek aan beter, verfstoffen gebruikt, die van mindere kwaliteit zijn. Wat Bosboom niet vermeldt, is dat de Tilburgse textielfabrikanten er lustig op los knoeien. En met reden, ze worden er slapend rijk van. Stiekem worden vooral oude, versleten goederen als grondstof gebruikt. Voor beenwindsels wordt gebruik gemaakt van kunstwol, die uit materiaal bestaat, dat soms al drie keer is verwerkt. Qua recycling is men zijn tijd ver vooruit; qua duurzaamheid allerminst. Terwijl Bosboom verklaart dat er met de toegepaste verfstoffen van alles mis is, worden in Tilburg meestal helemaal geen verfstoffen gebruikt. In 1916 probeert een onderzoekscommissie het naadje van de kous te weten te komen. Een getuige vertelt: 'Ik maakte op dat op de meeste fabrieken niet deugdelijk laken werd vervaardigd, terwijl mij zeer stellig is medegedeeld, dat als een vakgeheim, dat het grijsgroen verven voor de beenwindsels geheel niet plaats heeft; dat die kleur vanzelf ontstaat, als men alle kleuren kunstwol dooreen mengt. De verschillende kleuren grijsgroen zouden dan ook het gevolg zijn van de onderscheidene kunstwol. Mij werd toen zelfs verteld, dat een der fabrikanten, die dat geheim niet kende, en de stoffen voor de beenwindsels liet verven, er om was uitgelachen, dat hij het geheim niet kende.'

Inkwartiering

Half augustus 1914 zitten vrijwel alle vijftig Tilburgse scholen boordevol militairen. De vordering door het militair gezag is bedoeld als noodgreep voor de eerste weken. De schoolvakanties worden verlengd. Er zijn te weinig leslokalen en onderwijzers zijn opgeroepen voor militaire dienst. Wanneer het nieuwe schooljaar alsnog begint, wordt er halve dagen lesgegeven. Het gebouw van de ambachtsschool is volledig door het leger bezet. Wanneer dit niet snel verandert, zo waarschuwt het schoolbestuur, 'worden ongeveer honderdzestig jongens uit de werkmansstand genoodzaakt om straatslijper te worden, wat ook met het oog op de rust in de stad bij dag en bij avond niet gewenst is.' Wanneer de militairen in oktober naar een ander onderkomen verhuizen, wordt hun plaats door Belgische vluchtelingen ingenomen. Het is bijna december voor het nieuwe schooljaar eindelijk kan beginnen.

Mr. dr. Frans Vonk de Both (1873-1952) is, eerst als gemeentesecretaris en vanaf 1915 als burgemeester, nauw bij de mobilisatietijd betrokken. (Coll. RAT)

Vanaf september worden de meeste soldaten vooral in opslaghallen, zolders boven fabriekspanden of leegstaande hallen gelegerd. Voor de verhuurder, vaak een fabrikant of handelaar, is de huisvesting van militairen lucratief. Medio 1915 is bijna de helft van de tienduizend dienstplichtigen in Tilburg in achttien grote kwartieren ondergebracht. Het zijn massale woonkazernes. Met een gemiddelde bezetting van een kleine vijfhonderd soldaten is het kwartier van strohulzenfabrikant Verbunt het grootst. Het toegepaste vergoedingsstelsel werkt misstanden in de hand. Hoe meer soldaten, hoe hoger immers de winst. Verbunt ontvangt gemiddeld dertien cent per soldaat per dag. Wanneer ter plekke drank en versnaperingen verkocht mogen worden, groeien de winsten navenant. De kwartieren zijn donker, muf en smerig. Vaak stinkt het er. Er zijn te weinig strozakken, zodat dienstplichtigen 's nachts wijselijk hun kleren aanhouden. Er komen veel buik- en keelklachten voor. Het wemelt van de reumapatiënten. In 1916 zijn er onder de Tilburgse militairen zes keer zo veel zieken als onder de burgerbevolking. Naargelang 1918 nadert, verandert deze verhouding nauwelijks.

Hoe krijg ik 'mijn goede Amsterdamsche jongens toch in hun slaapplaats'?

Eigenlijk weet iedereen dat de grote kwartiergevers misbruik van de inkwartiering maken. Alleen de toon waarop het wordt verwoord, verschilt nogal. Een hoge officier: 'De fabrikanten, wier lokaliteiten wij bezetten, behandelen ons met veel goede wil; maar zij zijn en blijven kooplieden.' De linkse pers gebruikt andere taal. De socialistische krant *Het Volk* doet verslag van een wisseling van de wacht bij ijzergieterij Van der Schoot. De vertrekkende soldaten feliciteren elkaar omdat ze weg mogen. De nieuwe bewoners weigeren om de ruimte vrijwillig te betrekken. Weber moet er persoonlijk aan te pas komen om 'mijn goede Amsterdamsche jongens toch in hun slaapplaats te krijgen.' En dat is niet vreemd, want het betreft, aldus *Het Volk,* 'lokalen die voor alles meer geschikt zijn dan om mensen te herbergen.' De anarchistisch georiënteerde *Vrije Socialist* doet er een schepje bovenop. Een soldaat 'in dienst van hare majesteit' fulmineert: 'Fabrieken, oude magazijnen of soortgelijke ruimtes schijnen de ideaalplaatsen te zijn om ons te loodsen.' Onderdak voor vijfenveertig tot vijftig man in 'gedeeltelijk ontruimde 'voddenfabrieken' van honderdtwintig vierkante meter – zelden heb ik een smeriger slaapgelegenheid voor mensen gezien…' Dit kan zo niet langer: 'Bedenkt jongens, we hebben de macht.'

Naast bedrijfspanden worden ook eigendommen van religieuze instellingen als kwartieren gebruikt.

Een detachement vult zijn slaapzakken met stro. Het kwartier op de achtergrond is waarschijnlijk een fabriek van een van de firma's Straeter. Dit soort foto's worden door de soldaten als prentbriefkaarten gebruikt. (Coll. RAT)

Kloosters en patronaten zijn er tenslotte genoeg. Het Trappistenklooster herbergt regelmatig grote groepen militairen. Ook de Fraters van Tilburg verlenen onderdak. Voor de religieuzen speelt geld niet de hoofdrol. Angst voor de demoraliserende invloed van het leger des te meer. Met enig gevoel voor ironie melden de fraters: 'De soldaten toonden zich over de ontvangst goed voldaan, waren het dan ook al meest socialisten of protestanten; fruit en sigaren smaken altijd, van wie ze ook komen.'

Vanaf 1916 is het gedaan met het opstrijken van grove winsten uit inkwartiering. De belastingdienst wordt alerter en vraagt de lijst van grote kwartiergevers op. Inmiddels is ook het vergoedingsstelsel door een zuiniger variant vervangen. De financiële consequenties voor de Gildenbond aan de Tuinstraat zijn aanzienlijk. Terwijl men in 1915 voor inkwartiering nog ruim 13.000 gulden int, wordt in 1916 nog maar nauwelijks 4.000 gulden ontvangen.

'Een veldleger marcheert op zijn maag'

'Rats, kuch en bonen.' Al heeft de tekst van het bekende deuntje van Lou Bandy betrekking op de mobilisatie van 1939, de titel dekt ook de lading van een soldatenmaaltijd tussen 1914 en 1918. Stamppot van een paar dagen oud, brood waarmee je ramen kunt ingooien en liters bonen of kapucijners. Smakelijk eten! In Tilburg wordt over meer aspecten van het voedsel geklaagd: *'*het vet is dun, waterig; er kan geen bruine jus van gemaakt worden. Er wordt geklaagd over te weinig groente.*'* Naargelang de Eerste Wereldoorlog vordert, neemt ook in Nederland de schaarste aan primaire levensbehoeften toe. In de laatste twee mobilisatiejaren wordt de menukaart als gevolg van distributiemaatregelen danig uitgedund. Rundvlees wordt vervangen door worst. Even later wordt ook kaas voor worst omgeruild. De term 'eenheidsworst' doet zo zijn intrede. Naargelang 1918 nadert, wordt de soldatenmaaltijd kariger en kariger. Het wekelijkse aardappelrantsoen is inmiddels viereneenhalve kilo kleiner dan in 1915. De kwaliteit ervan is bar en boos. De militaire top is bang dat de in de grote steden uitgebroken voedselonlusten naar het leger overslaan. Napoleon zei het al: 'Een veldleger marcheert op z'n maag.' Een verdere vermindering van het aardappelrantsoen zou van 'zeer slechte invloed op de geest van de troep' zijn. De *Tilburgsche Courant* neemt het voor de soldaten op: 'Deze jonge mensen, die de levende borstwering vormen om ons vaderland, hebben er recht op dat men hen geeft wat hun toekomt.' In Tilburg klaagt het zestiende regiment infanterie steen en been. Ze hebben honger. Het is geen toeval dat met name in 1918 het aantal voedseldiefstallen sterk toeneemt. Zodanig zelfs dat het militair gezag moet concluderen dat de bestrijding ervan bijna onmogelijk is geworden.

Vaccineren en zo nodig in quarantaine

Arthur van Voorst tot Voorst, de Brabantse commissaris van de koningin, maakt zich zorgen over de volksgezondheid in zijn provincie. Hij is vooral bang voor een uitbraak van de pokken. Gedurende de gedeeltelijke mobilisatie tijdens de Frans-Duitse Oorlog van 1870 zijn immers twintigduizend Nederlanders aan deze ziekte gestorven. Om een herhaling te voorkomen moeten voorzorgsmaatregelen worden getroffen.

Hij geeft de Brabantse burgemeesters het dringende advies om te vaccineren. Zieke militairen moeten in quarantaine. Maar in het Sint Rochus Gesticht, speciaal bedoeld voor infectieziektes, wandelen in augustus 1914 de soldaten de kliniek in en uit, zonder dat iemand hen controleert. In januari 1915 moet een voltallig regiment van vijfhonderd man tien dagen in de Palacebioscoop blijven, omdat er een vermoedelijk geval van difterie is geconstateerd. Veel soldaten missen daardoor hun verlof.

Het hoofdgebouw van de RK Gildenbond in de Tuinstraat. Tussen 1914 en 1918 is het gebouw een van de grotere kwartieren, terwijl het ook dienst doet als recreatieruimte voor soldaten. De wervende tekst spreekt voor zich. (Coll. RAT)

Onvrede over de verlofregeling

Een van de gevoeligste onderwerpen van het soldatenleven is hun verlof. Wanneer je daaraan tornt, krijg je hommeles. Voor elke tien dagen dienst staat één dag verlof. En wanneer de reis naar huis lang is, krijgt een soldaat na twintig dagen een tweedaags verlof. Voor soldaten is de trein gratis. Op het station is het een drukte van jewelste. Het spoorwegnet is permanent overbelast. Onder dienstplichtigen bestaat grote irritatie, omdat kleine overtredingen vaak met korting op hun verlof worden bestraft. Het extra zondagsverlof dat soms wordt verleend is slechts in het voordeel van soldaten met geld, omdat de staat de reiskosten hiervan niet voor zijn rekening neemt. Vooral de aanzienlijke groep Friezen in Tilburg heeft er de pest in. Het thuisfront is ver weg en de soldij is te beperkt om de trein te betalen. Wanneer in 1915 wordt besloten om militairen die met zakenverlof zijn – dus het beter bemiddelde deel van de gemobiliseerden – niet meer terug te roepen, leidt dit overal tot rebelse reacties.

De onvrede over de verloven bereikt zijn hoogtepunt tijdens de alerte van 31 maart 1916. De Nederlandse ambassadeur in Berlijn heeft vernomen dat de Engelsen een invasie in Zeeland zouden voorbereiden. In bedekte termen dreigt Duitsland met ingrijpen in Nederland. Generaal Snijders gelooft er niets van, maar het kabinet neemt de zaak serieus. Alle Paasverloven worden voor onbepaalde tijd ingetrokken. Voor de soldaten is het onbegrijpelijke hogere politiek. Om de onrust onder de militairen te temperen besluit de Tilburgse legerleiding om de Apollobioscoop aan de Heuvel vier dagen lang af te huren. Of de onrust onder de soldaten met de vertoonde kleurenfilms milder is geworden, valt te betwijfelen. Ze zijn echt kwaad. Om te voorkomen dat militairen er tussenuit knijpen wordt het station door de marechaussee extra bewaakt. Soldaten van het zevende regiment infanterie charteren daarom stiekem een boot om hen naar huis te brengen. In totaal trekken ongeveer tweehonderd in Tilburg gelegerde mannen hun eigen plan en ontbreken op het appel. De legerleiding besluit om streng tegen de ‘lummels’ op te treden. De straffen variëren van een paar weken gevangenisstraf tot een verwijzing naar een strafcompagnie. In Goirle worden de absenten achttien dagen naar een strafcompagnie verbannen. Nadat de affaire tot Kamervragen heeft geleid, beslist hun commandant op eigen gezag om het verlof van de overtreders met nog eens twee dagen in te korten. Omdat de politiek er bovenop zit, moet de kwestie door de persoonlijke interventie van minister Bosboom in der minne worden geschikt.

‘Zag, hij zeit wat. Zag, hij zeit nog wat’

Tienduizend militairen in een stad met 55.000 inwoners. Op en rond de Heuvel heeft de burgemeester zijn handen vol aan de handhaving van de openbare orde. Een massa soldaten die baalt, kan knap lastig zijn. Wachtlopen aan de grens is zinnig, maar de ‘ruststand’ in Tilburg staat gelijk met poetsen van de uitrusting, inspectie, oefenen en ‘tijd-doodslaan’. De groetplicht leidt tot grote ergernis. In de stad komen officieren en soldaten elkaar zo vaak tegen, dat de ondergeschikten er een lam handje van zouden krijgen. Veel soldaten maken zich zorgen of het thuisfront zich wel redt. In combinatie met de gebrekkige primaire leefomstandigheden en de onvrede over hun verlofregeling is het een kwestie van tijd voordat zaken uit de hand lopen. Er is nauwelijks een aanleiding nodig om tot een flinke rel te komen.

Al na enkele weken loopt het tijdens een muziekuitvoering op de Heuvel uit de hand. Het is een zwoele augustusavond, wanneer twee soldaten spontaan een danspartij weggeven. Een politieagent sommeert ze hiermee te stoppen. De aanwezige soldaten, die de interventie zien gebeuren, komen joelend op hem af. De diender probeert een van de soldaten vanwege zijn grote mond – ‘zag hij zeit wat’; ‘zag hij zeit nog wat’ – aan te houden. Met assistentie van enkele collega’s lukt hem dit wonderwel. De goed van de tongriem gesneden militair wordt een politiepost binnen-

geloodst. Daarop omsingelt een honderdtal soldaten het gebouw. Een hoofdagent doet verslag: ‘Plotseling werden de openslaande deuren van de politiepost met geweld opengeworpen, ten gevolge waarvan ik tegen een tafel aanviel, terwijl buiten hevig gevloekt en getierd werd en geroepen: ‘Laat godverdomme onze kameraad er uit, of wij halen hem er uit.’ De politie krijgt versterking, gebruikt de sabel en gaat nogal te keer. Daags erop weet de *Tilburgsche Courant* wel raad met de gebeurtenissen: ‘Dit is de eerste rel in het gastvrije Tilburg. Laat dit zo blijven en rake men vooral ook niet aan de politie, die een stuk is der Tilburgsche bevolking…’

Charges ‘met de blanke sabel’

In augustus 1915 slaat de vlam echt in de pan. Inmiddels weet het militair gezag wat er mogelijkerwijs op hen afkomt. Eerder zijn in Baarle-Nassau zevenhonderd militairen uit protest tegen het intrekken van een verlof in opstand gekomen. In Den Bosch is een kazerne door brandstichting voor een groot deel in de as gelegd. In een stad met zoveel soldaten telt een gewaarschuwde divisietop voor twee.

Sinds enige tijd gaan er onder Amsterdamse soldaten stemmen op om een divisieverplaatsing af te dwingen. ‘De vierde divisie hoort niet aan de grens, ’t is een reservedivisie.’ We zijn hier ‘aan de grens op persoonlijk verzoek van generaal Weber.’ Dat soort geluiden. In café Van den Aker op de Heuvel wordt spontaan het idee gelanceerd om een petitie op te stellen en deze aan het opperbevel aan te bieden. Tevens wordt geopperd om op de eerste dag van augustus te demonstreren. De daad bij het woord voegend, wordt contact gezocht met de plaatselijke mobilisatieclub van socialistische militairen. Die weten wel van wanten. Maar de socialisten schrikken ervan. Een jaar eerder heeft SDAP-fractieleider Troelstra opgeroepen om geen kritiek op het leger te uiten, ‘omdat in deze ernstige omstandigheden de nationale gedachte de nationale geschillen overheerst.’ Een petitie en een demonstratie; volgens de socialisten lijkt het op muiterij. Ze distantiëren zich hiermee van de verdere gebeurtenissen.

Intussen bereikt het gerucht dat er een demonstratie op komst is generaal Weber. Uit voorzorg geeft hij opdracht de marechaussee in het centrum te versterken. In verschillende wijken worden extra infanterietroepen opgesteld.

Het gerucht dat er mogelijk een demonstratie op komst is, verspreidt zich als een lopend vuurtje. Op 1 augustus rond zeven uur ’s avonds is het druk op de Heuvel. Generaal Weber kan het vanuit hotel De Gouden Zwaan ‘live’ volgen. Het aanwezige publiek wordt door de marechaussee gesommeerd zich te verspreiden. Omdat de oploop ‘het karakter van een betoging zou krijgen’, ontvangt de marechaussee opdracht om te paard een charge ‘met de blanke sabel’ uit te voeren. Een ooggetuige vertelt: ‘Het was verschrikkelijk. Ze renden plat op hun paarden onder de lindeboom door en sloegen links en rechts met de lat. De mensen stoven uiteen en schoten de straten in.’

Rond half tien hergroepeert een massa zich op het Piusplein. Nadat met stenen is gegooid, volgt een tweede charge. Arrestaties volgen. Rond half twaalf ontstaat in café De Kort aan de Piusstraat een vechtpartij tussen enkele burgers en soldaten. Voor alle zekerheid geeft Weber opdracht om een groep huzaren uit Goirle naar de Tilburgse cavaleriekazerne over te brengen. Tenslotte is er vanwege de verjaardag van koningin-moeder Emma morgen een halve vrije dag.

Een gaarkeuken in Tilburg. (Coll. RAT)

De Heuvel met op de achtergrond de Heuvelstraat. Het tweede huis aan de linkerkant is hotel De Gouden Zwaan. Tegenover het hotel staat het schildwachthuisje, dat in augustus 1915 in brand is gestoken. (Coll. RAT)

Generaal Weber schaamt zich

In de vroege ochtend krijgen de soldaten tijdens het appel de les gelezen. De *Vrije Socialist* verhaalt: 'Er ging, in plaats van dat de manschappen eens ernstig zouden nadenken over deze schoon klinkende woorden, algemeen gemompel, gemor en gelach op.' Generaal Weber licht ondertussen het opperbevel in. Er is geen reden om ongerust te zijn, want 'van een georganiseerde betoging is geen sprake geweest.' 's Avonds vinden er op drie plaatsen in het centrum evenementen plaats. Voor Webers hotel roept een meute soldaten 'divisieverplaatsing' en 'meer verlof'. Volgens *Het Volk* wordt De Internationale ingezet. Ineens staat het wachthuisje tegenover De Gouden Zwaan in brand. Wat volgt is een herhaling van zetten van de vorige avond. Er wordt met stenen gegooid. Sabels worden getrokken. Ditmaal volgen ook waarschuwingsschoten. *Het Volk* rapporteert: 'weerloze burgers werden neergesabeld; een man, die niet hard genoeg liep naar de zin van de politie, werd een oor afgeslagen, anderen werd de arm stukgeslagen.' *De Telegraaf* meldt dat 'politie en marechaussee er op los geslagen hebben.' Rond negen uur verzamelt zich opnieuw een massa van enkele honderden soldaten en burgers voor de overweg in de Koestraat. Opnieuw worden de sabels getrokken. De tuin achter de centrale werkplaats van de spoorwegen dient als vluchtoord voor de hollende massa. Rond middernacht wordt een straforder uitgegeven, waarin wordt gemeld dat de soldaten de volgende ochtend om vier uur moeten opstaan en dat twee uur later een grootscheepse oefening begint.

Op dinsdag 3 augustus vertrekt het zevende regiment infanterie, dat nauw bij de rellen is betrokken, met volle bepakking voor een vierdaagse mars door de provincie. Weber spreekt het regiment persoonlijk toe. De generaal schaamt zich voor zijn troepen. Hij merkt op dat hij het vertrouwen in zijn manschappen heeft verloren. Een criticaster in de *Vrije Socialist*: 'Zijne excellentie schaamt zich. Maar doet hij zulks dan niet als hij voor zijn hotel zit en daar last geeft, dat duizenden mensen, waaronder vrouwen en kinderen, als beesten uit elkaar worden gedreven, met de sabels der politielummels of vertrapt worden onder de hoeven der paarden der marechaussee.' In de loop van de ochtend wordt een samenscholingsverbod afgekondigd. Alle openbare gelegenheden moeten 's avonds om negen uur gesloten zijn, want volgens Weber slaat een groot deel van het publiek, samen met enkele militairen, de bevelen van de politie in de wind. Wie goed leest, merkt dat de schuldvraag door de militaire autoriteiten al is beantwoord. 's Avonds zijn de soldaten overigens in geen velden of wegen te bekennen. Op het Piusplein klinkt 'hoerageroep en gefluit'. Het is afkomstig van een aantal opgeschoten jongeren. Het zijn voornamelijk werkloze of ontslagen draadmakers. Op woensdagavond is het op het Piusplein opnieuw onrustig. Op donderdag lijkt de rust teruggekeerd.

De schuldvraag

In de Tweede Kamer heeft het Tilburgse oproer nog een staartje. Wie hebben er schuld? Het Tilburgse Kamerlid Antoine Arts neemt het de minister kwalijk dat hij de schuld van de rellen in de schoenen van de plaatselijke bevolking schuift. Het zijn toch vooral de militairen die op 1 en 2 augustus zijn begonnen? Een in opdracht van de legerleiding ingesteld onderzoek concludeert daarentegen dat van een geest van verzet geen sprake is geweest. Oproer, verzet of revolutie? De Tilburgse rellen in augustus 1915 hebben het karakter van een oproer en duiden op een geest van verzet. Dat is niet hetzelfde als georganiseerd verzet, laat staan als revolutie. Het onderzoek doet voorkomen dat vooral burgers de aanstichters van de ongeregeldheden zijn geweest. Het is een aanwijzing dat de mili-

taire autoriteiten nerveus zijn geworden. Hoe hou je in godsnaam een heel leger in het gareel zonder dat een land daadwerkelijk in oorlog is?

Verder lezen

Moeyes, P., *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918*, Amsterdam/Antwerpen 2014 (derde herziene en uitgebreide druk)

Oudheusden, J. van, *Een kleine geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam 2013

Kleijngeld, A.M.P., *Gemobiliseerde militairen in Tilburg tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Tilburg 1983

Linksboven: Een inspectiebezoek van koningin Wilhelmina, vergezeld door generaal Weber, aan de in Goirle gelegerde soldaten in 1916. De foto is genomen aan de Tilburgseweg. (Coll. RAT)

Midden en onder: Twee vanuit Tilburg verzonden prentbriefkaarten. De aanduiding 'militair' in de rechterbovenhoek vervangt de postzegel, omdat soldaten tijdens de mobilisatie gratis van de diensten van de PTT gebruik mogen maken. Op de bovenste kaart een tevreden soldaat, die een dag heeft doorgebracht met een bezoek aan de kerk en de markt. Op de onderste briefkaart een kritischer geluid: 'Zo je misschien zult weten zit ik weer in Tilburg. Wij liggen in een grote fabriek in het stro, precies als varkens.' (Bron: Kleijngeld, 1983, t.o.p 81)

‘Een schunnige boel’

Of hoe Tilburg reageert op zijn gemobiliseerde militairen

Nol Kleijngeld

Wanneer Europa in de zomer van 1914 in brand staat en ook de Nederlandse regering tot mobilisatie overgaat, breekt de paniek los. Overal is sprake van hamsterwoede. Na de eerste augustusweek zijn de schappen in de Tilburgse kruidenierswinkels leeg. Bij het plaatselijke filiaal van de Nederlandsche Bank worden massaal spaargelden geïncasseerd. In afwachting van het laatste nieuws is het voor de kantoren van de Tilburgsche en Nieuwe Tilburgsche Courant een drukte van jewelste. Het gonst van geruchten. De Duitsers zouden de grens onder Goirle zijn gepasseerd. Een blazende, defecte locomotief bij het station veroorzaakt praatjes over een Duitse zeppelin die op de stad afkomt. Iedereen wil een legitimatiebewijs, omdat het idee heeft postgevat dat je anders de stad niet uit kunt.

Belgische vluchtelingen

De oorlog zet het normale stadsleven totaal op zijn kop. Op de komst van het Nederlandse leger volgt in oktober 1914 een grote toestroom Belgische vluchtelingen. Een officiële telling registreert aan het eind van de maand ongeveer vijfduizend vluchtelingen. Het werkelijke aantal ligt veel hoger, omdat veel Belgen zich niet laten inschrijven. De gemeente schat hun aantal tijdens enkele oktoberdagen op ongeveer vijftienduizend, tijdens enkele weken op ongeveer dertienduizend. Aan het einde van het jaar is het grootste deel alweer vertrokken. Terug naar België of naar het vluchtelingenkamp in Uden. In de volgende mobilisatiejaren verblijven continu honderden Belgen in Tilburg, zowel burgers als militairen. Vanwege de neutraliteitspolitiek is het nodig dat de laatste groep wordt geïnterneerd. In 1916 worden voor de krijgsgevangenen houten noodwoningen gebouwd. Het leidt tot tamelijk scheve ogen bij de Nederlandse soldaten, die het in hun grote kwartieren met minder moeten stellen.

De beruchte Todesstreifen ter hoogte van Ravels. (Coll. RAT)

Een stad met een dorpse mentaliteit

Rond de eeuwwisseling is Tilburg een van de snelst groeiende steden van het land. Zestienduizend inwoners in 1860, ruim eenenveertigduizend in 1900 en bijna zesenvijftigduizend wanneer de mobilisatietijd in 1914 aanbreekt. Tijdens de Eerste Wereldoorlog groeit de stad naar ruim zestigduizend inwoners in 1918. Tilburg is dan veruit de grootste stad van Brabant. Er is sprake van permanente woningnood. Wanneer de particuliere woningmarkt na augustus 1914 volledig instort, wordt dit probleem nog acuter. In de eerste vier oorlogsjaren worden in totaal maar 233 nieuwe woningen opgeleverd.

De snelle groei houdt geen gelijke tred met de mentale ontwikkeling van de bevolking. Tilburg is een stad met een dorpse mentaliteit, die afkerig is van ‘allerlei nieuwigheden.’ W. Heere verwoordt het in *Brabantia Nostra* aldus: ‘De Wet van de Traagheid werkt ook op geestelijk gebied. Dorpen wassen uit tot stad, maar als dit vrij plotseling geschiedt, blijven vele dorpse gewoonten – goede en kwade – nawerken. Dit stukje practische sociologie moge vooropgaan teneinde Tilburg beter te begrijpen.’

In geografisch opzicht ligt de stad relatief geïsoleerd. In dezelfde tijd ondergaat Eindhoven een flinke immigratie vanuit het westen en is het de zwakste schakel ‘in het katholieke bastion, waar moderniteit en vrijzinnigheid bezig waren bressen te slaan.’ Breda is een oude vestingstad, die al eeuwen in direct contact met Holland staat. Tilburg daarentegen ziet het grote ver-

Distributie van vis in de Schoolstraat. Naargelang de oorlog voortduurt, wordt de voedselvoorziening steeds nijpender. De distributiewet van augustus 1916 wordt op steeds meer producten van toepassing verklaard. (Foto Henri Berssenbrugge, coll. RAT)

keer van noord naar zuid op ettelijke kilometers ten westen en ten oosten aan zich voorbij trekken.

Tilburg is de meest katholieke stad van het zuiden. In 1914 zijn er al elf parochies met een gemiddeld aantal parochianen van ongeveer vijfduizend. De katholieke kerk heeft op alle belangrijke punten haar parochiekernen uitgezet. Ze bestaan uit het kerkgebouw, de lagere school met bijbehorende frater- of zusterkloosters, patronaatsgebouw en clubhuis. Van geloofsafval is nauwelijks sprake. In 1914 is méér dan 95% van de bevolking katholiek. J. Bornewasser spreekt over een 'kinderlijk trouwe religiositeit', waarin eerbied voor het gezag, het ambt en de hoge functie hoog staan aangeschreven.

Openbare orde en veiligheid

De massale invasie van militairen brengt in de stad een cultuurschok teweeg. Natuurlijk bestaat er sympathie voor de soldaten, die ver van huis en haard het land moeten verdedigen. Maar de keerzijde van hun aanwezigheid is te belastend. De soldaten hebben een grote mond. Het relt, zuipt en hoereert alsof het een lieve lust is. Tot overmaat van ramp wordt er fors aan de openbare orde en de veiligheid geknaagd.

In 1913 beschikt Tilburg over tachtig agenten en enkele onbetaalde veldwachters. Vanaf augustus 1914 explodeert de criminaliteit in de stad. Mishandelingen, vernielingen, verzet tegen de politie, schermutselingen tussen burgers en militairen, vechtpartijen tussen soldaten en Belgische vluchtelingen vinden aan de lopende band plaats. Uitbreiding van het politiekorps blijft dan ook niet uit. In november 1918 bestaat het politieapparaat uit honderddertig agenten en eenentwintig veldwachters.

'Drankholen'

Tussen 1914 en 1918 daalt het gemiddelde aantal aanhoudingen voor openbare dronkenschap en ordeverstoring onder invloed van alcohol in Nederland. Maar niet in Tilburg. Wie eerder in Amsterdam zijn borrels dronk, doet dat nu in de stad waar hij is ingekwartierd. Vanwege de verwachte stijging van het drankgebruik zijn het militair gezag en het gemeentebestuur het in augustus 1914 snel met elkaar eens. Alle cafés moeten voortaan om tien uur 's avonds, anderhalf uur vroeger dan gewoonlijk, dicht. De verkoop van sterke drank vanuit winkels wordt verboden. Het zijn draconische maatregelen, waar alleen de Nationale RK Vereeniging van Geheelonthouders goed mee kan leven. De kritiek is navenant.
Horecaondernemers vinden het onverdedigbaar, dat ongeveer zestigduizend inwoners 'de last, de schande en de onaangenaamheden moeten ondervinden van de beperkingen van het drankgebruik, bedoeld voor enkele duizenden militairen?' In de *Tilburgsche Courant* spuwt een ontevreden inwoner zijn gal over het gevoerde alcoholbeleid: 'Ons levensritme voorschrijven: vroege sluitingstijden, jeneververbod, kermisafschaffing, ziedaar de drie hoofdpunten voor ons volgend leven.'

Binnen de kortste keren wemelt het overal in de stad van de illegale cafés in achterkamers, op zolders en in schuren. Menig fles alcohol wordt onder de toonbank verhandeld. Vooral in arbeidersbuurten wordt veel sterke drank verkocht. Voor de politie is de handhaving van de strenge alcoholregelgeving onbegonnen werk. Wanneer proces-verbaal wordt opgemaakt, treft de politie bijna overal militairen aan, 'terwijl vrouwen, die op zedelijk gebied niet gunstig bekend zijn, gewoonlijk als lokmiddel dienst doen.' Het is dweilen met de kraan open, realiseert ook de legertop zich. Al in september 1914 worden de maatregelen gedeeltelijk teruggeschroefd. In de zomer van 1915 mogen ook slijterijen weer alcohol verkopen en gaat de sluitingstijd van cafés terug naar half twaalf. De versoepeling van de regelgeving die het militair gezag toestaat, geldt evenwel niet voor de militairen. Wanneer ze al om tien uur 's avonds moeten vertrekken, kunnen de achterblijvers zich uitleven. Steevast luidt hun sarrende commentaar: 't is kinderbedtijd.'

Strengere of soepelere regels, het effect op het drankgebruik wordt er nauwelijks door beïnvloed. Naargelang de mobilisatietijd vordert, kent de consumptie een stijgende lijn. Binnen de legertop groeit de behoefte om opnieuw in te grijpen. Generaal Weber adviseert zijn bazen om het sluitingsuur te vervroegen en het maken van muziek in allerlei danszalen te verbieden. In deze 'drankholen' worden immers de rijkelijk verdiende smokkelguldens in 'braspartijen' omgezet en nieuwe 'smokkelbenden' gevormd. Aan overleg met het gemeentebestuur heeft de generaal weinig behoefte meer: 'daar er dikwijls leden zijn die herbergiers en brouwers wensen te bevoordelen.' De worsteling van het militair gezag met het drankgebruik in het leger zal tot de demobilisatie in november 1918 voortduren.

Smokkelhandel

Het aantal aangiften van diefstal en verduistering

Criminaliteit

7.9.1914

Ongeveer honderd militairen verlossen een dronken arrestant uit handen van politieagenten. Enkele officieren zien wat er gebeurt, maar grijpen niet in.

21.9.1914

Vijf jongelui vallen twee militairen lastig. De politie arresteert drie van de pubers.

20.11.1914

Een agent helpt een vrouw die door enkele soldaten met sneeuwballen wordt bekogeld. Een korporaal wijst de agent terecht: 'Ge hebt niets te zeggen. Tilburg is in staat van beleg en de soldaten zijn de baas.'

29.11.1914

Een Belg wordt door enkele Nederlandse soldaten verwond, omdat hij in enkele cafés militairen heeft lastig gevallen en ze heeft beledigd door op Nederland te schelden.

16.3.1915

Bij de Berkdijk ontstaat een vechtpartij tussen burgers en militairen. Als de politie wil ingrijpen, keren de vechtenden zich gezamenlijk tegen de agenten, die met hun wapens moeten dreigen om de eigen huid te redden.

11.5.1915

Enkele aangeschoten soldaten uit Riel maken wat kabaal. Een sergeant bemoeit zich ermee en wordt daarop 'gemolesteerd.' Vervolgens wordt een agent beentje gelicht, waardoor hij op de grond terecht komt. Enkele andere agenten trekken hun sabel, waarna het toegestroomde publiek en de militairen zich uit de voeten maken.

5.6.1915

In een café op de Heuvel krijgen een paar soldaten onderling een meningsverschil. Een kelner wil ze buiten gooien, waarna de soldaten beginnen te vechten. Andere militairen komen erop af. Een in de buurt surveillerende agent probeert de orde te herstellen, maar raakt tussen de menigte beklemd. Hij trekt zijn revolver.

15.8.1915

Twee dienstplichtigen betreden de woning van Johanna W. met het doel haar aan te randen. W. vlucht en waarschuwt een patrouille, die de soldaten tevergeeft nazit.

22.7.1917

De politie wil in de Heuvelstraat en op de Spoorlaan enkele dronken militairen arresteren. 'Enkele opgeschoten lummels' helpen de soldaten bij hun verzet.

4.9.1917

In een café aan de Veldstraat vernielen Belgische militairen en Nederlandse gemobiliseerden, die met elkaar op de vuist zijn geraakt, het merendeel van de ruiten.

neemt in de periode 1914-1918 in het gehele land flink toe. Maar Tilburg slaat alles. In vergelijking met de cijfers in de periode 1909-1913 is bijna sprake van een verdubbeling van dit soort delicten. De Duitse onbeperkte duikbootoorlog en de Engelse zeeblokkade veroorzaken ook in Nederland grote tekorten. Distributie en duurtetoeslagen leiden in 1917 en 1918 tot snel toenemende inflatie. Door gebrek aan grondstoffen moet een aantal fabrieken de poorten sluiten, zodat de werkloosheid toeneemt. De situatie is ernstig. De benarde staat van de Nederlandse economie dreigt het sociale leven te ontwrichten. Er ontstaat een klimaat waarin stropen, helen en smokkelhandel welig kunnen tieren. In België is de nood immers nog hoger. De smokkelhandel in tientallen artikelen neemt steeds grotere afmetingen aan. Paul Moeyes schetst in zijn boek over Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog hoe het er in de grensstreek dagelijks aan toegaat: 'Voetgangers, paarden, kruiwagens, fietsen en karren, mannen, vrouwen en kinderen, alles en allen gingen beladen met meel, rijst, koffiebonen, chocola, petroleum, kaarsen, spek en margarine richting Vlaanderen. (..) De rokken van boerinnen en boerenmeiden waren een geliefde schuilplaats voor smokkelwaar, waarschijnlijk omdat men hoopte op schroomvolle grenswachten.' Geregeld staan de grensbewakingstroepen erbij en kijken ernaar. Omdat de grensbewaking is opgedragen aan lokale landweereenheden kennen de militairen de smokkelaars meer dan eens persoonlijk. Voor de legerleiding is het reden om in de loop van de mobilisatietijd steeds meer veldlegerregimenten bij de grensbewaking te betrekken. Aan de overzijde van de grens hanteren de Duitsers een andere methode om de smokkelarij te ontmoedigen. Begin 1915 brengen ze onder Roosendaal een prikkeldraadversperring aan. Het is het begin van de beruchte Todesstreifen, een 180 kilometer lange grensversperring langs de gehele zuidgrens van Zeebrugge tot Vaals. Op deze 'draad des doods' kan een spanning van tweeduizend volt worden gezet. Ook aan de grens onder Goirle vallen regelmatig dodelijke slachtoffers omdat stropers de draad per ongeluk raken. Extra grensbewaking en de Todesstreifen voorkomen niet dat de smokkelhandel steeds grotere proporties aanneemt. In 1918 neemt de legerleiding zijn toevlucht tot de bisschop van Den Bosch. Men zou het waarderen wanneer priesters de illegale handel vanaf de preekstoel strenger zouden veroordelen. De katholieke bevolking ziet smokkelhandel immers als weinig bezwaarlijk. De handel in contrabande wordt niet als zonde gezien. Of de oproep effectief is geweest, valt te betwijfelen.

Prostitutie

Het oudste beroep ter wereld? Maar niet in Tilburg. Althans als het aan de geestelijkheid en het gemeentebestuur ligt. Ook in de mobilisatietijd wordt het bestaan van prostitutie lang ontkend. Wanneer het Ministerie van Binnenlandse Zaken per vragenlijst informeert naar de stand van zaken, gaat het formulier steevast blanco retour. Maar de wens is de vader van de gedachte. Rond de eeuwwisseling zijn in Tilburg verschillende prostituees actief. Tussen 1914 en 1918 neemt de hoererij hand over hand toe. In de Koningstraat ontdekt de politie een knooppunt van sterke drank en ontucht. Onder het publiek bevinden zich nogal wat militairen. Agent Postma meldt dat vijf aaneengesloten huizen in de Pastoriestraat dikwijls tot laat in de nacht door soldaten worden bezocht. De inwoonsters zijn op zedelijk gebied al langer bij de politie bekend. Een vrouw in de Hasseltstraat ontvangt militairen, terwijl haar man in de gevangenis zit. Het

proces-verbaal vermeldt: ‘Vanaf het begin der mobilisatie komen bij mij geregeld militairen aan huis. Hoe het gekomen is weet ik niet, maar ik beken dat ik mij veel met die militairen afgeef. Zeer dikwijls heb ik met die militairen vleselijke gemeenschap gehad en het is wel voorgekomen dat ik dat vijf keer per avond met drie verschillende militairen deed.’ Haar dochters van acht, veertien en zestien jaar slapen op dezelfde kamer, twee ervan zelfs in hetzelfde bed. Wanneer in oktober 1914 enkele Vlaamse vrouwen zich als prostituees manifesteren, stuurt het leger ze naar het leegstaande kasteeltje Nemerlaer, tussen Oisterwijk en Haaren. De dames storen zich ernstig aan het gegeven dat de aangestelde slotvoogd nota bene een Waal is. Naar aanleiding van dit soort berichten schrijft de *Tilburgsche Courant* dat het in Tilburg tegenwoordig maar ‘een schunnige boel’ is. Het prominente SDAP-Kamerlid Jan Schaper spreekt in zijn autobiografie over ‘demoralisatie’ en het verdwijnen van ‘zedelijke normen’ in Tilburg.

De roep om strengere maatregelen wordt met het jaar krachtiger, maar het gemeentebestuur aarzelt. In 1915 pleit de plaatselijke gezondheidscommissie om via de pers tegen de risico’s van geslachtsziekten te waarschuwen. In 1917 adviseren enkele artsen om aan te sluiten bij een landelijke campagne, waarin gebruik wordt gemaakt van een circulaire. De suggestie ligt gevoelig. Misschien zou overwogen kunnen worden om de brochure in de lokale pers te publiceren met de neutrale toevoeging dat de inhoud ook in Tilburg op zijn plaats is. Aldus wordt besloten. Pas in 1918 gaat het gemeentebestuur ertoe over om in de algemene plaatselijke verordening een prostitutieverbod op te nemen.

Het katholieke moreel staat onder druk

De clerus heeft het tijdens de mobilisatietijd maar druk. Gelovigen moeten vanaf de kansel tegen velerlei zaken worden gewaarschuwd. Het katholieke moreel staat sterk onder druk. Twee gebeurtenissen geven zicht op wat er aan de hand is.

In hotel de Korenbeurs vertelt een dronken luitenant onder pianobegeleiding dat bij de grensbewaking ook vrouwen gefouilleerd mogen worden. Uit eigen ervaring ontdekt hij dat in de grensstreek ‘alle boerenmeiden zonder broek aan d’r kont’ lopen. De officier is ingekwartierd bij Peek en Cloppenburg. Het zijn ‘verdomd fijne lui, want er branden gedurende de hele dag lichtjes bij de heiligenbeeldjes en met dat gesodemieter kan ik mij niet ophouden, daarom wil ik hier in kwartier.’ Anno 2014 is het een vermakelijke anekdote, anno 1914 is het voor de meeste hotelgasten vooral aanstootgevend. In 1916 verandert een gekostumeerde voetbalwedstrijd van soldaten al snel in een soort travestieshow. De affaire leidt tot een debat in de Tweede Kamer. Minister Bosboom probeert het gebeuren te relativeren. De katholieke krant *De Maasbode* neemt hem dit niet in dank af. Dit kabinet heeft ‘de ware, Christelijke moraliteitsbegrippen verloren en vervangen door liberaliteit, onverschilligheid en goede smaak. ’t Is bar.’

Voor katholiek Nederland is het leger een lastig stiefkind. Katholieke parlementariërs uiten aan de lopende band hun zorgen over de demoraliserende invloed van het soldatenleven. Ter ondersteuning van hun betogen worden geregeld voorbeelden uit Tilburg gebruikt. Zo wordt er nogal veel gevloekt. ‘Een ergerlijke en schandelijke gewoonte, die met meer kracht

Militairen met Tilburgse dames op de hoek Heuvel-Veemarktstraat, 1915. (Coll. RAT)

De Heuvel met de Apollobioscoop. Op de voorgrond marcheren soldaten. Apollo is een van de belangrijkste uitgaansgelegenheden voor de militairen. De legerleiding huurt de bioscoop diverse malen af. Op het gehalte van de vertoonde films bestaat vanuit katholieke kring veel kritiek. (Coll. RAT)

nog dan voorheen bestreden dient te worden', meent de *Tilburgsche Courant* in 1915. In 1917 wordt aangetoond dat onder Tilburgse officieren grof gekaart wordt. Vanwege de mobilisatie komen moderne opvattingen over politiek en seksualiteit via film en toneel erg dichtbij. Werk van een socialistisch schrijver als Herman Heijermans mag worden opgevoerd. Zijn Allerzielen, waarin 'liefde voor waarheid en alles wat edel is' ontbreekt, wordt door de militaire autoriteiten niet verboden. In de bioscoop laat men allerlei films van 'bedenkelijk' niveau toe. Juist 'nu door de tijdsomstandigheden de zedelijkheid van onze jongens toch reeds zo ernstig bedreigd wordt, valt het dubbel te betreuren, dat ze van overheidswege nog aan nieuwe gevaren worden blootgesteld.' Het is hoog tijd de soldaten een verantwoorder alternatief te bieden: 'tegen het ongelovig socialisme en vóór Christus.'

Sint Lodewijk

In augustus 1914 wordt door Tilburgse notabelen een Lees-, Schrijf- en Conversatiezalencomité opgericht. Verspreid over de stad worden voor de soldaten in patronaten en cafés zalen met gratis lees- en schrijfmateriaal ingericht. Het patronaat van de fraters aan de Veemarktstraat is uitsluitend voor katholieke militairen bedoeld. De Kapucijnen en de Fraters van Tilburg tonen zich het actiefst. De activiteitenkalender staat bol van lezingen, zanguitvoeringen en toneelspelen. Kapelaan Lambert Poell en Petrus Cornelis (P.C.) de Brouwer snijden de serieuzere onderwerpen aan. De Kruisridders, een katholieke toneelgroep met een hoog anti-alcoholgehalte, maakt overuren. In een half jaar tijd treedt het gezelschap vijftig keer voor militairen op.

De Tilburgse afdeling van de R.K. Militairenvereniging Sint Lodewijk, op de hoek van de Pater- en de Capucijnenstraat, is het katholieke bolwerk bij uitstek. Men weet wat men wil: 'Getrouwe vervulling van de godsdienstplichten, het vluchten voor al wat zonde is, ware liefde voor koningin en vaderland, eerbied voor de overheid en stipte naleving der militaire tucht', vermelden de statuten. Iedereen is welkom, want wie niet katholiek is, kan het worden. Bij trouw bezoek wordt een diploma verstrekt, dat op een katholiek cv niet hoeft te misstaan. Al zijn consumpties er goedkoop, in verhouding tot het aantal in de stad gelegerde militairen stroomt Sint Lodewijk maar zelden vol. In 1914 en 1915 is er dagelijks een honderdtal bezoekers. In 1916 loopt de belangstelling verder terug. Tijdens de zondagsmis en op de meeste avonden zijn er soms maar vijfentwintig mannen present. In 1917 en 1918 trekt de belangstelling aan. Schaarste doet soms wonderen. Vooral de lage bierprijs spreekt velen in deze fase aan. Er wordt veel gestolen en vernield. In november 1917 schrijven honderdachtenzestig soldaten zich in voor een triduüm van de vereniging. Wat is er mooier, devoter en veiliger dan een driedaagse periode van gebed en bezinning? Maar Sint Lodewijk is niet meer wat het geweest is. De *Tilburgsche Courant* vindt het zelfs nodig om zijn lezeressen voor het triduüm te waarschuwen. Je weet maar nooit wie er in deze roerige tijden allemaal aan deelnemen. 'Men berekene hoe groot de kans is, dat men te doen heeft met een slechte katholiek of met een andersdenkende, onder wie overigens wel veel braven zijn, maar met wie elke vertrouwelijke omgang is te ontraden.'

Een hoge moraal

Hoe is het mogelijk dat Sint Lodewijk zo'n marginale rol heeft gespeeld? De vereniging maakt het zichzelf niet gemakkelijk. De moraal is er hoog: 'Gun gaarne aan de leden een feestje, een pretje in de vereniging, doch bedenk tevens, dat hen trekken en lokken door aanhoudende tractatie, karakterbedervend is.' Het is maar de vraag of een bezoeker na zijn eerste kennismaking met Sint Lodewijk nog eens terugkomt. Bij zijn inschrijving ontvangt de nieuweling een zaken spaarboekje. Het lijkt een eenvoudige procedure, maar er komt meer bij kijken: 'Bij het verklaren van het zakboekje in het bureau trachtte men heel voorzichtig hun zakgeld te krijgen; als reden geve men op, dat er anders groot gevaar is, dat het gestolen wordt in de kazerne. De ondervinding leert, dat wij hierop niet te sterk moeten aandringen, anders worden zij achterdochtig. Jongens van die leeftijd laten zich niet dwingen.'

De band tussen de vereniging en zijn leden moet zo hecht mogelijk zijn. Voor leden bestemde post, waaronder de begeerde pakketten met versnaperingen en tabak, moet naar het adres van de vereniging worden verstuurd. Om dit doel te bereiken is een speciaal kaartje in gebruik: 'Het bestuur van bovenstaande vereniging geeft hiermee kennis dat uw zoon zich als lid dier heilzame vereniging heeft aangemeld en dat hij tot hiertoe trouw de vereniging bezocht. Gelieve alle brieven en pakjes te zenden aan de RK Militairenvereeniging.' Al heb je van huis uit nog zo veel roomse bagage meegekregen, van een vereniging met zo'n strak keurslijf wil lang niet iedereen deel uitmaken.

November 1918

Al hun inspanningen ten spijt lukt het behoudend

Tilburg maar matig om de nieuwe eeuw buiten de deur te houden. De Tilburgse geestelijkheid is bang dat, net als in de grote steden in het westen, geloofsafval toeneemt. De moraal in Tilburg is immers 'dieptreurig' en verslechtert dagelijks. Het is maar goed dat ook aan een wereldoorlog ooit een einde komt.

Op 11 november 1918 wordt in het Franse Compiègne de wapenstilstand ondertekend. Op meerdere plaatsen in Europa is sprake van revolutionaire bewegingen. Wanneer Pieter Jelles Troelstra op 12 november 1918 in de Kamer verkondigt dat ook Nederland rijp voor de revolutie is, komt gezagsgetrouw Tilburg massaal in actie. Wanneer een dag later adhesie aan koningin en vaderland kan worden betuigd, is de Gildenbond aan de Tuinstraat propvol. Een aantal notabelen vormt een Comité van Actie en Verweer (CAV), want het 'noorden en de regering moeten horen en zien dat ze op Tilburg kunnen rekenen. We moeten vrijwillige burgerwachten vormen, als 't moet zullen we geweld tegenover geweld plaatsen.' Het gemeentebestuur verleent zijn volledige medewerking aan de vorming van een burgerwacht. B en W zeggen toe alle deelnemers een dagvergoeding van drie gulden te verstrekken. Een eerder door de regering afgekondigde nationale biddag op 28 november wordt door het CAV aangegrepen om er een algemene feestdag van te maken. Koningin Wilhelmina wordt uitgenodigd om de festiviteiten bij te wonen, maar bedankt omdat ze al in Den Bosch aanwezig zal zijn. Het mag de pret niet drukken. Duizenden Tilburgers demonstreren met hun aanwezigheid dat normale tijden zijn aangebroken en Troelstra het nakijken heeft. De moeilijke mobilisatiejaren zijn achter de rug. Ook hebben ze de cultuurschok, die de mobilisatie teweeg heeft gebracht, doorstaan. Want tijdens de mobilisatiejaren zijn 'talrijke scharen uit noordelijker gewesten in onze provincie met grote hartelijkheid en gastvrijheid ontvangen', maar velen hebben hiervan misbruik gemaakt door 'onze Noordbrabantse goede zeden in gevaar te brengen.' Ondanks alle mooie woorden voor de bühne, is Tilburg maar wat blij dat het eindelijk van zijn soldaten is verlost.

* Voor literatuur: zie het vorige artikel.

'Een oase in ons mobilisatieleven'

Tilburg als thuis voor protestantse militairen, 1914-1918

Peter Dillingh*

** Peter Dillingh (1966) is beleidsmedewerker bij de CDA-Tweede Kamerfractie. Van 2004 tot 2014 was hij redactielid (vanaf 2007 eindredacteur) van het Historisch Tijdschrift GKN. Hij publiceert regelmatig over lokale kerkgeschiedenis, onder andere over de Gereformeerde Kerk in Tilburg, Tussen Rome en Dordt (1994). Ook leverde hij een bijdrage aan De Groote Oorlog in het klein, met ons gaat alles goed (2013).*

Tilburg was in de mobilisatiejaren 1914-1918 het hoofdkwartier voor de geestelijke verzorging van protestantse militairen in Noord-Brabant en Limburg. Tientallen militaire tehuizen konden worden ingericht dank zij de inspanningen van ds. Jan de Vries, predikant van de kleine Gereformeerde Kerk in Tilburg. De fondsenwerving werd aangepakt met verhalen uit het mobilisatieleven, die nu een mooie bron zijn voor de geschiedschrijving.

In 1922 blikte de Amstelveense onderwijzer Jan van Keulen (1890-1967) in een ingezonden brief in het antirevolutionaire dagblad *De Standaard* terug op zijn mobilisatietijd in Tilburg.

"Ja Tilburg, dat was de oase in ons mobilisatieleven. Maar toch niet heel Tilburg. Immers, je was nog geen uur in de stad of je stond al heel, half of helemaal niet gedoft voor den overweg, dien je passeeren moest naar de Lange Nieuwstraat en Nijverstraat. Eenmaal de spoorbaan over, voelde je je pas weer mensch worden, 't zij de pastorie, het schoolhuis of een andere woning van de Tilburgsche broederen zich gastvrij voor je opende, 't zij je behoefte gevoelde je hart te ontlasten en de brievenbus op den hoek te belasten en je dus de bewaarschool of de hulpkerk prefereerde.

En dan die onvergetelijke Zondagen! Kwamen we niet van Enschot, Moergestel, Hilvarenbeek, Goirle en het Trappistenklooster naar Tilburg getippeld? En hoe was de ontvangst altijd weer! Mannen, wordt het je niet warm van binnen, als je je herinnert wat Tilburg voor ons was? Is alleen de naam ds. De Vries niet voldoende om jelui allen te electriseeren! Begreep hij niet wat zooveel anderen zich blijkbaar niet in konden denken: dat je zoo intens verlangen kon naar een gewone burgerpreek en je die telkens weer terugkeerende theorie over je uitrusting zoo hartgrondig begon te vervelen, dat je kippenvel kreeg als je Efeze 6 als teksthoofdstuk hoorde opgeven!"[1]

De Lange Nieuwstraat in 1915 met van rechts naar links de gereformeerde kerk, de pastorie, de (latere) kosterswoning en de bewaarschool. Voor de pastorie het dienstmeisje Pietje den Baas en drie kinderen De Vries. (Coll. Peter Dillingh)

Kleine gemeente

De Gereformeerde Kerk van Tilburg telde in die tijd niet meer dan 150 leden. De kleine gemeente kerkte in de Lange Nieuwstraat 51, in een eenvoudig lokaal uit 1874.[2] In de pastorie op nummer 53 woonde ds. Jan de Vries (1879-1952) met zijn gezin. Twee deuren verder op nummer 57, was de bewaarschool, tevens vergaderlokaal. Om de hoek in de Nijverstraat stond de School met de Bijbel, uit 1907.[3]

Vanuit de pastorie was ds. De Vries getuige van het begin van de mobilisatie in Tilburg. In de nacht van 3 op 4 augustus 1914 werd hij gewekt door een vreemd geschuifel van voeten op het trottoir. Hij wist niet wat het kon zijn en stond op om te gaan kijken. Zonder veel rumoer zag hij soldaten voorbij schuiven. Ze wilden kennelijk vooral de burgers niet storen in hun rust. De volgende dag was de stad volgens De Vries vol uniformen. Men zei, dat er wel 10.000 soldaten Tilburg waren binnengetrokken. Het gemobiliseerde leger werd langs de grenzen gelegd ter bewaking en verdediging.[4]

In Tilburg en de omliggende dorpen waren inderdaad niet minder dan 20.000 militairen ingekwartierd, meest dienstplichtigen. Voor de kleine orthodox-protestantse gemeenschap in het overwegend roomskatholieke Tilburg was de mobilisatie een enorme opgave: ze had opeens de zorg voor honderden militairen. Als geen ander begreep ds. De Vries dat er voor de "mannen van Christelijken huize" onmiddellijk iets moest worden gedaan, juist in het Zuiden. Nog in dezelfde week werd op initiatief van Jac van Oversteeg, bestuurslid van de Nederlandse Bond van Jongelingsverenigingen op Gereformeerde grondslag, in 's-Hertogenbosch een *Comité tot behartiging van de geestelijke belangen der Protestantsche Militairen in Noord-Brabant en Limburg* opgericht. Omdat Tilburg een middelpunt was van de militaire macht, werd het bureau van dit comité in Tilburg gevestigd. De leiding ervan werd toevertrouwd aan ds. De Vries, die werd bijgestaan door een secretaris. De organisatie was er; het werk kon beginnen.

Behalve in Tilburg zelf werden er in de omgeving militaire tehuizen ingericht in Ulicoten, Baarle-Nassau, Goirle en Hilvarenbeek. De Tilburgse kerkenraad besloot achter de consistorie in de Lange Nieuwstraat een houten loods te bouwen, "tot berging van al hetgeen gezonden wordt voor de Militaire tehuizen". De regering had voor de geestelijke verzorging van de gemobiliseerde militairen acht veldpredikers en vier aalmoezeniers benoemd.[5]

Op verzoek van de veldprediker hield ds. De Vries op zondag 20 september 1914 voor het eerst velddienst. Er werden ook kerkdiensten gehouden in de stad, nu eens in de grote zaal van de Liedertafel in de Willem II-straat, dan weer op drie of vier plaatsen tegelijk. Daarvoor werd een beroep gedaan op predikanten uit het hele land.

Een van de predikanten die werden uitgeleend voor het werk onder de gemobiliseerde militairen was ds. Sipke Huismans (1873-1924) uit het Friese Anjum. In een reeks artikelen in het *Friesch Kerkblad* deed hij verslag van zijn reis naar de Friese soldaten in Tilburg en Oisterwijk.

Zaterdag 3 oktober ging Huismans zuidwaarts, de reis verliep voorspoedig. Om half twee 's middags uit Anjum vertrokken kwam hij 's avonds om elf uur, met drie kwartier vertraging ("niet erg maar toch onbegrijpelijk, daar er weinig te doen was op de lijn"), aan in Tilburg. Meester Bokhout[6], hoofd van de school, had een uur lang in de gure herfstavond op de dominee staan wachten. Maar dit deed niets af aan de vriendelijke ontvangst. Na een korte kennismaking met het gezin Bokhout en het avondeten volgde een "zoete nachtrust".

Op zondag 4 oktober 1914 zou er op drie plaatsen kerkdienst worden gehouden: in de gereformeerde kerk, in de school en in de bewaarschool. "Want de Friezen zijn in de stad. En daarmee is het ook naar de Gereformeerde Kerk beginnen te stroomen. Het schijnt, dat een Fries die Gereformeerd is in Friesland het ook zijn wil in Brabant. Nu daarvoor is hij dan ook Fries, om niet te zeggen Christen". Ds. Huismans zou om tien uur preken in het kerkgebouw. Als tekst had hij Mattheüs 24:6-8 gekozen: "Gij zult horen van oorlogen". Om negen uur zat alles al vol: de consistorie zat vol, binnen het doophek zat het vol, in de voorlezerskatheder zaten mannen, op het trapje naar de preekstoel, onder de preekstoel, in de paden. Vanaf de preekstoel zag de dominee al spoedig bekende ge-

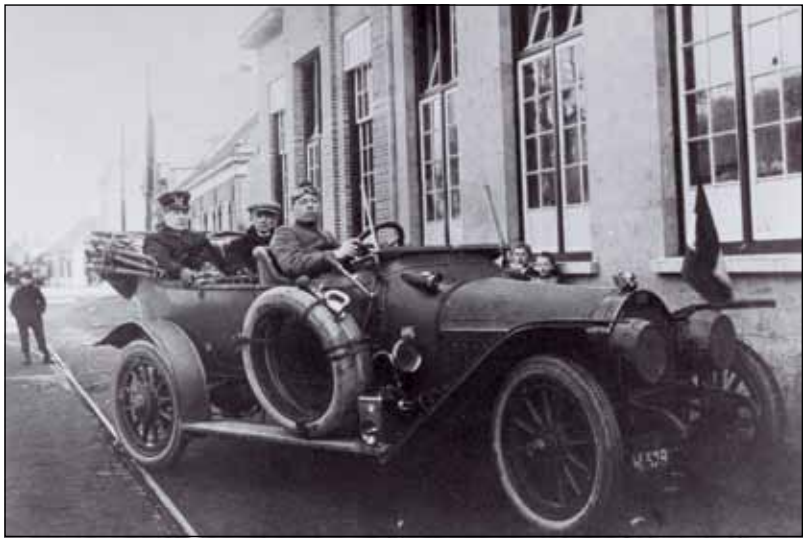

Ds. De Vries (achterin met pet) tijdens de mobilisatie onderweg voor de militaire tehuizen, met ds. H. Janssen linksachter, veldprediker 3e Divisie (Breda) en P.A. Bot aan het stuur. (Coll. RAT)

zichten. En ook al was het benauwd, er was lucht om te zingen, Psalm 84: "Hoe lieflijk, hoe vol heilgenot, / O Heer, der legerscharen God, / Zijn mij Uw huis en tempelzangen".

Fries

Ds. Sipke Huismans was een bekende voorvechter van de Friese taal, ook in de kerk.[7] In Friesland was in een gewone kerkdienst een Friese bijbellezing, een Friese psalm, laat staan een Friese preek nog ongehoord.[8] In buitengewone omstandigheden was er opeens ruimte voor wat buitengewoon was: Fries in de kerk.

Op maandagavond 5 oktober 1914 zou ds. Huismans de soldaten toespreken in het Fries. Die middag kreeg hij een brief van drie Hollandse soldaten, die beleefd bezwaar maakten. De toespraak in het Fries zouden zij niet verstaan, en dit zou ook ongenoegen kunnen wekken bij andere niet-Friese soldaten. Huismans deed een beroep op hun billijkheidsgevoel. Hollanders horen immers overal waar zij komen hun moedertaal, en zouden hun Friese broeders het kleine genot ten minste voor een enkele avond een woord in hun moedertaal te horen niet moeten misgunnen. "Dr. Kuyper zegt: We hebben in Nederland niet één, maar twee talen, Hollandsch en Friesch. Onze Koningin, als ze in Friesland komt, eert de Friezen niet alleen in hun kleeding, maar ook in hun taal, en spreekt er hun soms in toe."

Gemobiliseerde militairen in het gelid op het Piusplein. Op de achtergrond de Emmastraat, thans Emmapassage. (Coll. RAT)

De belangstelling was overweldigend. Zodra ds. De Vries de kerkdeuren had geopend, perste en drong men naar binnen. Sommigen waren zelfs over het platte dak van de consistoriekamer naar binnen geklommen. Het was er zo mogelijk nog voller dan de vorige dag. Friese psalmen werden rondgedeeld en gezongen. Ds. Huismans preekte over Jesaja 21:11-12, "Wachter, hoe lang nog duurt de nacht?"[9] Toen de dienst afgelopen was hield hij nogmaals dezelfde toespraak, voor de mensen die er eerder niet in konden, met andere psalmen. Voor ds. Huismans was het "vermoeiend maar aangenaam."[10] Zo kreeg Tilburg een bescheiden maar eervolle plaats in de geschiedenis van de Friese Beweging!

Militairen in beeld

Dinsdagmorgen 6 oktober 1914 trok ds. Huismans er per rijtuig op uit. In en buiten Tilburg zag hij overal militairen. Ze waren ingekwartierd in Kessels' muziekinstrumentenfabriek, in het gebouw van de Zouavenbroederschap, in een ijzergieterij, een strohulzenfabriek, een beddenfabriek, in een bioscoopgebouw, een spoorwerkplaats, en in scholen.

Huismans reed over de Heuvel en merkte op dat de beroemde linde zijn takken uitspreidt in een straal van zeven meter, zo wijd dat in de hele omtrek ijzeren palen op regelmatige afstanden ondersteuning moeten bieden. Op het plein was een houten keuken gebouwd, waar de militairen het rantsoen haalden in hun keteltjes. Huismans aanschouwde een vrolijk gedrang, maar "sommiger honger is zoo groot, dat zij reeds op straat de lepel er in zetten".

Buiten Tilburg kwam Huismans voortdurend militaire transporten tegen: militaire vrachtauto's, militaire wielrijders, ruiters. Rechts van de weg zag hij een afdeling soldaten in een loopgraaf, een droge sloot. Hij meende er ook bekenden te zien van de vorige avond en werd door sommigen gegroet. Links van de weg zag hij "een schildwacht, beentje over gezeten op een heiderugje, het geweer in zijn beide handen, moederziel alleen, gezonde blos, blauwe oogen, blond haar". Huismans stelde zich voor hoe deze soldaat zat te denken "dat het hier toch zoo heel anders was als 'op 'e âlde terp', of dat het nu zoo'n heel andere tijd is als 'yn syn bernejierren' toen het hem zoo bang was, wanneer 'heit en mem sa fier fen hûs' waren."[11]

Avond in Tilburg

Woensdagavond 7 oktober 1914 bezocht ds. Huismans in Tilburg drie militaire tehuizen. Hij maakte en ontmoette ook daar weer veel kennissen. Het eerste tehuis was te vinden in de Nijverstraat. Hier overhandigde hij een stapel Friese lectuur, geschonken door het "Christlik Selskip for Fryske Tael- en Skriftenkennisse", aan een vijftal onderofficieren, die voor de verspreiding zouden zorgen. Het tweede was in de Lange Nieuwstraat, vlakbij de gereformeerde kerk. Daar was een feestavond aan de gang en men hield er voordrachten. Huismans merkte op dat het

Intocht van de Friezen

Donderdagmiddag 8 oktober 1914 zag Huismans het 9e Regiment de stad binnenkomen, het regiment der Friezen. Het was voor hem een zeldzaam schouwspel, dit Friese regiment op oorlogssterkte.
"Eerst kwam er een bataillon voorbij, en wie het niet weet meent dat hij dan al zoo ongeveer een regiment heeft gezien. Want het is een lange, lange reeks, dat verzeker ik u. Veel langer als onze schutterij, van ge weet wel, toen we nog jong waren.
Toen kwamen achtereenvolgens de andere bataillons, alle met hun mitrailleuses, door honden getrokken. Roode Kruiswagens, brancards enz. Ook een batterij veldartillerie was er in de stoet, en dat is nog wat anders als een Friesche trouwerij van tien of twintig wagens. Stop uw ooren dan toe en heb geduld.

De Regiments-commandant met zijn staf te paard had zich opgesteld bij den ingang der stad. Aan den overkant de stafmuziek, die door een opwekkende marsch, wat meer orde in de gelederen en wat meer lenigheid en kracht in de pas der soldaten bracht. Dit telkens wanneer daar weer een nieuw bataillon, voorafgegaan door al zijn tamboers, en door den bataillons-commandant met zijn adjudanten te paard binnenkwam.
Zoo nu en dan zag ik een bekende onder de velen. Zij hadden een militaire oefening gehad in de buurt van Moergestel. Er waren er onder die nog frisch en monter schenen, maar ook die afgemat leken. Sommigen liepen schijnbaar lusteloos door als ze den regimentscommandant passeerden, anderen monterden zichzelven geheel op, buik vooruit, hoofd recht."[13]

ook daar stampvol was. Hetzelfde beeld in het derde tehuis, in de Zomerstraat[12]. Dit onderkomen deed in gewone tijden ook als militair tehuis dienst. Er werd "lustig" gezongen bij een orgel: psalmen, gezangen en andere liederen. Er was nog een vierde tehuis, in de Theetuin, maar dat bezocht Huismans niet.
In de straten krioelde het van militairen. Van tijd tot tijd werd de dominee door bekenden staande gehouden. "Het was een levendig en toch rustig beweeg in het licht van straatlantaarns en winkels." In de winkelstraten merkte Huismans naar eigen zeggen niet veel van de ellende van de vluchtelingen uit België. Maar die waren die dag wel zo talrijk Tilburg binnengekomen, dat men de Stationsstraat had moeten afzetten. Tot laat in de nacht was men bezig om ze voorlopig onderdak te bezorgen. Buiten de stad was ook het doffe kanongebulder te horen en op de weg naar Hilvarenbeek was op verschillende plaatsen een rosse gloed in de richting van Antwerpen te zien.
Voor de Tilburgers was het geen louter onvoordelige tijd, want de inkwartiering werd goed betaald: twintig cent per man per dag. Dat was voor een fabriek waar 500 man gelegerd waren 700 gulden huur per week. Sommige fabrieken onderhielden daarvan volgens Huismans hun werkeloze arbeiders, die daarvoor niets anders hoefden te doen dan de boel schoonhouden.

Een grote zaal

Het bleef een probleem om geschikte ruimte te vinden voor de zondagse kerkdiensten. Maar de politie wist "een danszaal achter een kroeg, in een zijstraat."[14] Dat de politie van zulke gelegenheden op de hoogte was en de gereformeerde broeders niet, verbaasde Huismans niet. De zaal was behoorlijk ruim, niet le-

Bezorgd over het wel en wee van protestants-christelijke soldaten in katholieke contreien richtte het Comité tot Behartiging van de Geestelijke Belangen der Protestantsche Militairen meer dan vijftig tehuizen in het Zuiden in. In de Nijverstraat heeft deze gereformeerde, houten hulpkerk gestaan. 's Zondags kerk, in de week militair tehuis. (Coll. RAT)

Interieur van het militair tehuis aan de Nijverstraat, met op de achtergrond de preekstoel. (Coll. Peter Dillingh)

lijk, opgetrokken van hout, kortom: geschikt. De boel werd schoongemaakt en de voormalige dansvloer uit elkaar genomen. De losse delen werden op elkaar gestapeld, zodat er een mooi platform ontstond. De rest van de ruimte zou met stoelen gevuld worden. Een orgel ontbrak.

"Is hier ook een orgel of piano? Neen mijnheer, die hebben we hier niet. Waar dansen ze hier dan bij, bij een strijkorkest of zoo? Neen, mijnheer, bij een draaiorgel. Nu, van dat draaiorgel konden wij billijkerwijze, dat begrepen wij wel, zoo ineens maar geen psalmen eischen. Daarom zouden we het maar zonder zooiets doen. Wat eigenlijk ook nog wel zoo gereformeerd is, vraag het den Calvinisten in Schotland maar. De menschen, die uit eerbied voor de gereformeerde traditie geen gezangen willen, moesten eigenlijk de orgelbegeleiding ook verbieden."

De dominee keerde huiswaarts en zag in de straten weer veel vluchtelingen. Met honderden tegelijk kwamen ze per trein de stad binnen. Bij het station en in de Stationsstraat was het er vol van. Tientallen militaire auto's reden af en aan om ouderen, vermoeiden, zwakken, vrouwen en kinderen in de stad onder dak te brengen.
Men ging in groepen onder begeleiding van hulpvaardige soldaten of padvinders. En telkens wanneer weer een groep per auto of te voet naar het aangewezen onderkomen ging, waren er tranen bij vluchtelingen. Ook de toeschouwers die daar in dichte rijen stonden, konden het niet zonder tranen aanzien. "Het was de Vleeschgeworden Angst, die daar voor ons voorbij trok."[15]

Synode

In de laatste week van oktober en de eerste week van november 1914, terwijl de verschrikkingen van de oorlog Europa teisterden, vergaderde de gereformeerde synode in Den Haag in de Noorderkerk. Ds. Huismans was een van de afgevaardigden. De synode realiseerde zich, "dat deze oorlog over de volken van Europa zoo namelooze geestelijke en stoffelijke ellenden uitstort als misschien geen tevoren".
Vanzelfsprekend kwam het vraagstuk van de geestelijke verzorging van de militairen aan de orde. De regering had weliswaar een aantal veldpredikers en aalmoezeniers benoemd, maar ook de kerken zelf ontplooiden de nodige initiatieven. De gereformeerde synode vond dat de verantwoordelijkheid voor het werk onder de gemobiliseerde militairen op plaatselijk niveau behoorde te liggen. Voor zover geloofsgenoten zijn ingekwartierd op plaatsen waar er gereformeerde kerken zijn, was het dus aan predikanten en ouderlingen ter plaatse om zich in te zetten voor de belangen van de militairen. Van predikanten werd verwacht dat ze optraden in de militaire tehuizen en op huisbezoek gingen, vooral in geval van ziekte. Gereformeerde gezinnen werden aangemoedigd om de militairen uit te nodigen hun vrije tijd, vooral zondags, in hun midden door te brengen.[16]
De synode realiseerde zich dat de geestelijke verzorging van militairen onder bepaalde omstandigheden veel moeilijker te organiseren was, zoals bij de kustwacht, bij de bezetting van forten en bij de samentrekking van grote troepenmassa's in de grensstreken "of in geheel Roomsche streken zooals in Noord-Brabant en Tilburg [sic!]". De plaatselijke kerken konden daar niet rechtstreeks optreden. Bovendien was er het probleem van de grote veldlegers die telkens verplaatst werden.
De synode besloot een brief aan alle gereformeerde kerken te richten met het verzoek om een collecte te houden. Met de opbrengst zouden de zwakke kerken,

De hulpkerk annex militair tehuis aan de Nijverstraat. (Coll. Peter Dillingh)

met name in Noord-Brabant en Limburg, gesteund worden. Bovendien vroeg de synode de plaatselijke kerken hun predikant voor één zondag of voor een week af te staan voor het werk onder de militairen in Noord-Brabant en Limburg.[17]

Hulpkerk

In Tilburg was het niet alleen een probleem om geschikte ruimte te vinden voor de zondagse kerkdiensten, maar ook voor het militaire verenigingsleven – van zangvereniging tot jongelingsvereniging. In december 1914 vormden enkele militairen die in en rond Tilburg gelegerd waren, onder leiding van mr. Th. G. Donner (1887-1958), een comité om gelden in te zamelen voor een eigen gebouw. Een houten gebouw voor duizend man zou zeker 7500 gulden kosten. Daarom richtte het comité zich door middel van een circulaire tot de gereformeerden in het gehele land.

"In eigen kring reeds met de inzameling aangevangen, vertrouwen wij dat dit beroep door ons niet te vergeefs zal worden gedaan. Het tijdelijk karakter van de mobilisatie moge U niet weerhouden: de bedoeling is den bouw zoo in te richten dat het gebouw ook in de toekomst voor de kerk van Tilburg niet waardeloos zou zijn. Broeders en zusters! indien gij slechts één enkelen rustdag in ons midden waart en de groote moeilijkheden zaagt die moeten worden overwonnen, gij zoudt niet aarzelen dezen arbeid te steunen. Voorts: de tijd dringt; wie spoedig helpt, helpt dubbel. Laat U dan door dit ons woord opwekken. Verblijdt ons door de toezending uwer giften, maar bovenal: onthoud ons Uwe gebeden niet! En de Heere onze God zegene Uw en ons pogen, tot eere van Zijnen Naam en tot stichting Zijner gemeente!"

Militairen in de bewaarschool in de Lange Nieuwstraat. (Coll. Peter Dillingh)

Naar aanleiding van een advertentie in de *Tilburgsche Courant* had de kerkenraad een aanbieding gekregen van aannemer A.J. Mols. Die had voor 1000 gulden een terrein (11½ bij 42 meter) te koop in de Nijverstraat, tussen de Schaepmanstraat en de Molenstraat (Veldhovenring). Het gebouw met 750 zitplaatsen, waarvoor gemeentelid Reinier Koolwijk (1877-1933) de tekeningen had gemaakt, kon hij neerzetten voor 3535 gulden. In twaalf dagen werd het gebouw opgetrokken. Al op woensdag 17 maart 1915 kon de hulpkerk in gebruik genomen worden. Het aantal aanwezigen werd geschat tussen de 800 en 900.

"Welk een treffende ure, zulk een getal, meest Gereformeerde broeders in het soldatenpak, vooral uit de kerken van Friesland en Groningen, hier vergaderd met de broeders uit het Zuiden! Nu eens geen godsdienstoefeningen met zeven-achtste vrouwen, maar allen mannen in de kracht des levens, saam zingende en biddende, of God zijn licht en waarheid wilde nederzenden en zij, door den Geest geleid, tot 's Heeren tente mochten naderen."[18]

Na de mobilisatie

In december 1918 besloot de kerkenraad de hulpkerk aan de Nijverstraat te verkopen, alsmede 600 van de stoelen. Het houten gebouw werd voor 2800 gulden verkocht. Ook de inventaris ging in de verkoop: petroleumtoestellen, petroleumlampen, vierkante tafeltjes, tafels op schragen, koffiepotten, theepotten, waterketels, salamanderkachels, damborden, schaakborden, dominospelen, te veel om op te noemen.[19]
Het bureau van het *Comité tot behartiging van de geestelijke belangen der Protestantsche Militairen in Noord-Brabant en Limburg*, Lange Nieuwstraat 57, werd gesloten. Maar vanaf hetzelfde adres werd de evangelisatie in Noord-Brabant en Limburg ter hand genomen.
Aan ds. Jan de Vries werd in 1919 een gekalligrafeerd album aangeboden "als bewijs van groote erkentelijkheid en dank voor den onwaardeerbaren arbeid ten behoeve van de geestelijke belangen der militairen in Noord-Brabant en Limburg gedurende de Mobilisatie 1 Aug. 1914 – 1 Mei 1919".[20] Het bevat de namen van de commissieleden, van de leden van de Friese commissie en van honderden contribuanten, met een pentekening van de hulpkerk in de Nijverstraat. Ds. De Vries werd bovendien in 1922 benoemd tot ridder in de orde van Oranje-Nassau. Als deputaat van de gereformeerde synode bleef hij tot zijn emeritaat in 1948 betrokken bij de geestelijke verzorging van militairen.

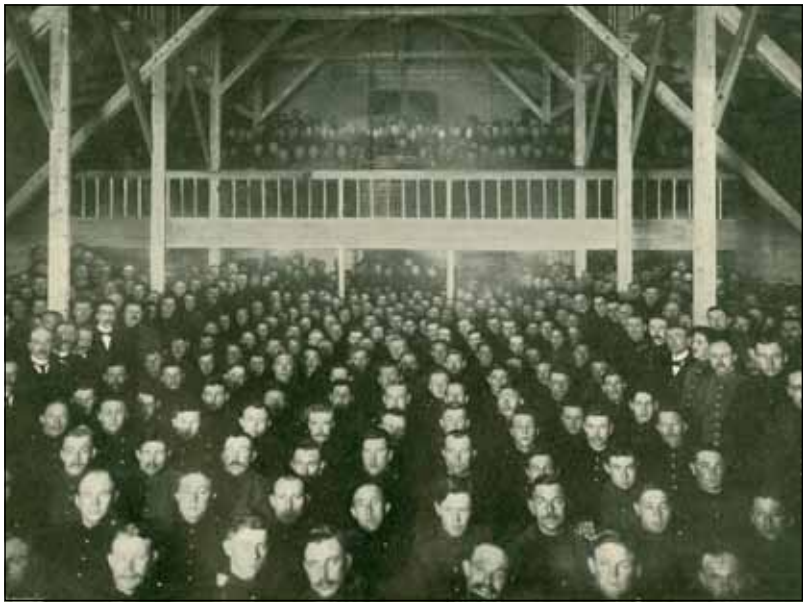

De ingebruikneming van de hulpkerk in de Nijverstraat, afgebeeld in 'De Spiegel' van 27 maart 1915. (Coll. Peter Dillingh)

Enkele jaren later werden bouwplannen ontwikkeld voor een kerk aan de Enschotse zijstraat (Molenbochtplein). Ten behoeve van de fondsenwerving schreef de Amstelveense onderwijzer Jan van Keulen in *De Standaard* een hartelijke aanbeveling aan het adres van zijn oud-mobilisatiemakkers: "Ja, Tilburg, dat was de oase in ons mobilisatieleven."

Het secretariaat van het 'Comité tot behartiging van de geestelijke belangen der Protestantsche Militairen in Noord-Brabant en Limburg' in de Lange Nieuwstraat 57, met staande ds. De Vries. De kinderen zijn bezig een blaadje voor de militairen verzendklaar te maken. (Coll. RAT)

De eerste Friese preek, door ds. S. Huismans, in Tilburg in oktober 1914. (Coll. Peter Dillingh)

Noten

1. Jan van Keulen, 'Oud-Mobilisatiemakkers', in: *De Standaard*, 24 juli 1922.
2. Zie ook: P.F. Dillingh, *Tussen Rome en Dordt: honderd jaar Gereformeerde Kerk Tilburg, 1894-1994*, Tilburg 1994, blz. 66-71.
3. [W.J.H. Helmsing], *Om te gedenken: ter herinnering aan het 25-jarig bestaan der School met den Bijbel te Tilburg, 1907-1932*, [Tilburg 1932]; over de mobilisatie blz. 36.
4. J. de Vries, 'Onder de militairen: 1914-1919', in: *De Reformatie*, 7 september 1923 (bijzonder nummer bij het 25-jarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina), blz. 368-369.
5. H. Janssen, 'De geestelijke verzorging der protestantsche militairen gedurende de mobilisatie 1914-1918', in: J. Kooiman, *De Nederlandsche strijdmacht en hare mobilisatie in het jaar 1914*, Purmerend 1915[-1924], blz. 259-276; over ds. J. de Vries op blz. 272.
6. Jacob Bokhout (1862-1936) was vanaf de opening in 1907 tot zijn pensionering in 1927 hoofd van de School met den Bijbel aan de Nijverstraat in Tilburg.
7. Zie ook: Koen Zondag, 'Wat een mooie tekst, en in mijn eigen taal: enkele opmerkingen over het Fries in de kerk', in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 28, december 2013, blz. 3-19.
8. In Friesland hield dr. G.A. Wumkes de eerste Friese preek in de hervormde kerk van Tzum op zondag 3 januari 1915. Zie ook: Jan Popkema, *De Kristlik-Fryske Beweging yn de tweintichste ieu*, Gorredijk 2014.
9. De preek verscheen in druk: S. Huismans, *Wachter, ho let is it yn 'e nacht?: tiidpreek*, Snits 1915. "Preek for ús Fryske soldaten to Tilboarch yn 'e Geref. Tsjerke, de Moandeitojouns om 6 ûre en nochris om healwei 8 ûre, 5 Oct. 1914." Ook opgenomen in: G.A. Wumkes (red.), *Ta in tinkstien: samle skriften fen Ds. S. Huismans,* Boalsert 1927, blz. 103-111.
10. S. Huismans, 'Naar onze Friesche soldaten te Tilburg en Oisterwijk', in: *Friesch Kerkblad*, jg. 8 nr. 49, 9 oktober 1914.
11. S. Huismans, 'Naar onze Friesche soldaten te Tilburg en Oisterwijk (II)', in: *Friesch Kerkblad*, jg. 8 nr. 50, 16 oktober 1914.
12. Het tehuis in de Zomerstraat was geopend op 5 juni 1913, toen Tilburg een garnizoensplaats was geworden. Het deed dienst tot eind 1915. Zie: *Na vijftig jaren: gedenkboek van den Nederlandschen Militairen Bond, uitgegeven ter gelegenheid van het vijftig-jarig bestaan, 1874 – 28 October – 1924*, [Amersfoort 1924], blz. 149.
13. S. Huismans, 'Naar onze Friesche soldaten te Tilburg en Oisterwijk (III)', in: Friesch Kerkblad, jg. 8 nr. 51, 2*3 oktober 1914.*
14. Waarschijnlijk in de Zuid-Oosterstraat. De gereformeerde kerkenraad besloot op 14 december 1914 tot aanschaf van een bijbel "ten gebruike in de zaal in de Zuid-Oosterstraat".
15. S. Huismans, 'Naar onze Friesche soldaten te Tilburg en Oisterwijk (V)', in: *Friesch Kerkblad*, jg. 9 nr. 1, 6 november 1914.
16. *Acta, van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden te 's Gravenhage van 27 October tot 6 November 1914*, bijlage LXXXIIIa, blz. 265-267.
17. *Acta*, art. 111.
18. 'De militairen te Tilburg', in: *De Spiegel*, jg. 9 nr. 26, 27 maart 1915, blz. 202-203 (met foto's).
19. Advertentie in *Tilburgsche Courant*, 7 december 1918.
20. Het album werd in 2013 aangetroffen in de inbreng voor de jaarlijkse boekenbeurs ten bate van het onderhouds- en restauratiefonds van de Magnuskerk te Bellingwolde. Gerhard M. Rademaker te Bellingwolde zorgde ervoor, dat het weer in Tilburg werd bezorgd.

Hoefgetrappel en gestamp van laarzen in een schoenfabriek

Inkwartiering in 1914 in de schoenfabriek van J. Mannaerts

Karel de Beer*

Drs. Karel de Beer (1946) werkte als beleidsadviseur bij het Ministerie van Economische Zaken. Hij schreef het Tilburgs Bijnamenboek (2000) en won in 2004 de Grote Tilburgquiz. Is betrokken bij een later dit jaar te verschijnen boek over de geschiedenis van de vroegere hockeyclubs Forward en Tilburg die kortgeleden zijn samengegaan als HC Tilburg.

Mijn tante ging verhuizen en nam *niet* mee: een dikke map vol papieren die wat met de Eerste Wereldoorlog te maken hadden. Of haar neef en achterbuur hier misschien iets mee kon doen? Ik wilde nee zeggen, want waren wij in oorlog toen? Toch nam ik het pakket aan, bang dat het anders bij het oud papier terecht zou komen en stopte het thuis goed weg. Toen ik er een tijd later inkeek viel de oplegbrief mij op die origineel en vrij nieuw was, terwijl de rest bestond uit kopieën van oudere stukken.

Die brief uit november 1993 was geschreven door H.L.J. van der Grinten te Overveen aan mijn oom Louis Mannaerts (1915-2007, x Louisa de Rooy geb. 1922, mijn tante die ging verhuizen). De eerste alinea luidde: “Hierbij de beloofde afdrukken. Dit was voor mijn vader en zijn officieren een tijd van grote vriendschap.

Militairen in café Bertens in de Goirkestraat, in 1914 getekend door M.J. Looijen (vermoedelijk). (Coll. Karel de Beer)

Wat hebben de Brabanders zich toen van hun goede zijde laten zien. Geweldig! Gastvrijheid, godsdienstzin, hartelijkheid etc.”[2]

Tussen alle teksten en gekopieerde tekeningen viel mijn oog op een foto van een militair uit het begin van de 20e eeuw, statig poserend op zijn paard. Dit was volgens de beschrijving op de achterkant: “majoor Van der Grinten, vader van de briefschrijver, op zijn paard Black in de tuin van de familie Mannaerts (Tilburg, Goirke 1914).”

Het bleek te gaan om de inkwartiering (kantonnering) van de eerste (staf-)Afdeling van het 1e Regiment Veldartillerie (verkort: I. 1 R.V.A.) in de Schoenfabriek van J. Mannaerts op het Goirke, waar het nu Oude Lind heet (zie noot 1). Nederland mobiliseerde op 1 augustus 1914 de strijdkrachten om de verklaarde neutraliteit te waarborgen. Een aantal krijgsonderdelen werd in het zuiden gelegerd om een doortocht van Duitse troepen over Nederlands grondgebied te verhinderen.
Wie elders meer heeft gelezen over de mobilisatie van 1914 kan daarbij een beschrijving zijn tegengekomen van de haveloze staat waarin de opgeroepen militairen zich soms bevonden: slecht gekleed, te weinig goed voedsel en teveel alcohol genuttigd. Ook reservekapitein en schrijver M.J. Looijen[3] maakt daar gewag van in zijn kroniek: “De militairen die onder de wapenen kwamen waren veelal eenigszins onder den invloed van sterken drank, terwijl orde en tenue te wenschen overlieten, vaak doordat ze uit hun kleeding waren gegroeid…” Een dag of tien, meer was er niet om dit beeld wat op te poetsen. Daarbij moesten er ook allerlei zaken geregeld worden, zoals een billijke verdeling van de verschillende soorten gevorderde paarden (“heerenpaarden” en “platkonten”) over de onderdelen, voordat op 11 augustus 1914 de intocht in het Goirke kon plaatsvinden na een mars vanaf het station in ‘s-Hertogenbosch. Opvallend vond ik de opmerking in de kroniek over de aankomst: “Heel Turkije stond op z’n kop.” De bijnaam van het Goirke was al in legerkringen doorgedrongen!

Inkwartiering van militairen in de schoenfabriek van J. Mannaerts op 11 augustus 1914, getekend door M.J. Looijen (vermoedelijk). (Coll. Karel de Beer)

Het (staf-)onderdeel dat op die dag het Goirke binnenmarcheerde kwam uit Zeist en bestond uit officieren en onderofficieren, onder wie officieren van gezondheid en paardenartsen, maar was in eerste instantie door de kwartiermaker te ver buiten de batterijen (de troepen) gepland. Nu zocht het voor man en paard een plek die strategisch beter was gelegen. Het oog viel op de schoenfabriek van Mannaerts aan de noordkant van Tilburg. Daar arriveert I. 1 R.V.A. op die elfde augustus, om er naar later zou blijken tot 13 november van dat jaar te verblijven. In de fabrieksgebouwen was naar het oordeel van de militairen genoeg ruimte voor alle paarden en materieel. Alleen een aantal kisten en dozen van de fabriek moest buiten worden gezet.

Een zoon van Mannaerts, geconfronteerd met dit voornemen, stamelde dat hij het zijn vader zou vragen die aan het eind van de middag terug werd verwacht. Het landsbelang, hier in het geding, gaat echter boven de wet en de officieren waren niet van plan om nog één seconde te wachten met het installeren van zichzelf en hun rijdieren. Een jonge kapelaan die juist door de straat kwam deed nog een uiterste poging om de paarden buiten de fabriek te houden maar dit idee maakte geen kans. Binnen een half uur waren de loodsen en magazijnen ingericht voor stalling en logies. De circa twintig officieren zouden dan bijschuiven in het naastgelegen huis van de familie Mannaerts.[4] Het was toch maar voor enkele dagen zeiden ze, tot het bevel zou komen om verder te trekken. Dit argument (of was het meer een leugentje om bestwil?) zou snel door de feiten achterhaald worden. Toen Mannaerts senior later op de dag thuiskwam en de situatie in ogenschouw nam, besloot hij meteen maar te capituleren en de officieren in de huiskamer uit te nodigen om de neutraliteit en mobilisatie te komen vieren onder het genot van bier, sigaren, gebak en vruchten uit de eigen tuin. Dit werd het eerste "wapenfeit" van de ingekwartierden.

Wie weet kon Frans Mannaerts, die in 1911 weduwnaar was geworden, zo'n verzetje best wel gebruiken. Hij spoorde zijn nog thuis wonende kinderen aan om zich in de situatie te schikken en zolang inkwartiering te zoeken op zolder. Dan zou er genoeg ruimte vrijkomen om (bijna) alle haringen in de ton te krijgen. Sommige (onder-)officieren moesten toch in de fabriek gaan slapen, waaronder de chroniqueur Looijen. Die gaf later toe dat hij het daar maar één nacht had kunnen volhouden, met name omdat hij sliep "naast luitenant De Jong, die het land heeft aan opruimen en zijn revolver in mijn bed had laten liggen, onder m'n rug." Looijen werd daarna waarschijnlijk als enige op een derde adres ingekwartierd.[5]

Wat was er in de drie maanden daarna tot 13 november zoal gebeurd waardoor dit deel van de mobilisatie zo'n bijzondere indruk maakte op de I. 1 R.V.A.? De kroniek geeft geen duidelijk antwoord. Er werd intensief geoefend op de Regte Heide, Breeheesche Heide, rond het Goirke en in Riel. Huishoudelijke zaken rond bevoorrading en materieel vroegen natuurlijk aandacht. Dankzij het mooie weer kon er in de vrije tijd regelmatig worden gebaad "door man en paard" in het Leikeven (bij De Moer). In de avonduren vertoefde men graag in de Goirkestraat bij café Bertens, waar de I. 1 R.V.A. de gewenste stamkroeg had gevonden. Zij waardeerden het gebodene (zoals het Trappistenbier en de 3-cents sigaren) in een entourage die zij sympathiek vonden, "met de warme kolenkachel, ettelijke brandende gloeilampen, het zand op den grond, de medailles in de groote vitrines en de groote Turksche mannen aan den wand." Het voelde als een huiskamer waar ze zich menige avond bezighielden met spellen en discussies.[6]
Kortom, de gekantonneerde militairen hadden op het Goirke hun draai snel gevonden! Ik denk dat door alle nieuwe ervaringen en indrukken de verveling weinig kans kreeg. Ook had de mobilisatie toen nog een beperkte horizon. Zo sprak men in september al over een demobilisatie vóór de Kerst, wat uiteindelijk vier jaar later werd!

De I. 1 R.V.A. wordt dan van 13 november 1914 tot 13 januari 1915 gelegerd in Oisterwijk, maar keert daarna weer gauw terug naar Tilburg. De schoenfabriek komt dan niet meer in het verhaal voor. Die eerste periode van 11 augustus tot 13 november 1914 op het Goirke wordt in latere stukken aangehaald als "het waarschijnlijk meest indrukwekkende tijdperk van de mobilisatiejaren: intense oefeningen, geanimeerd militair leven, diepgaande kennismaking met Brabantse inwoners, gebruiken en omgeving," en een lange periode met mooi en droog weer die aanhield tot 11 september. Bij een bezoek van H.M. de Koningin aan een oefening op de Regte Heide op 19 september kwam de regen helaas met bakken uit de lucht vallen!
De tweede kantonnering in Tilburg vanaf 13 januari 1915 vindt dan plaats met een andere onderbrenging van een aantal officieren, te weten "in huurkamers zonder huiselijk verkeer," in de omtrek van het Wilhelminapark. Later volgen er overplaatsingen van

De schoenfabriek van J. Mannaerts (achtergrond) op het Lijnsheike (thans Oude Lind) omstreeks 1915. (Coll. RAT)

I. 1 R.V.A. naar verschillende Brabantse plaatsen (zoals Dongen, Waalwijk, Den Hout) maar zij keert steeds terug naar Tilburg, alwaar zij ook is gekantonneerd als eind 1918 de demobilisatie begint.

In de tijd daarna, die wij kennen als het interbellum, staan militairen tijdens jaarlijkse reünies uitvoerig stil bij de mobilisatie en dan is er op zeker moment ook het plan om in 1934 een grote reünie van de I. 1 R.V.A. te organiseren in Tilburg, vanwege het feit dat het toen 20 jaar geleden was dat zij het Goirke binnenmarcheerden. Een groep reünisten maakt op 27 mei 1934 een autotocht langs de meeste mobilisatie-kantonnementen, met Tilburg als begin- en eindpunt. Op "het schitterende terrein van het A.P.D." (Artilleriepaardendepot) dat sinds 1922 was gevestigd in de generaal-majoor Kromhoutkazerne[7], werd een lunch geserveerd en werden herdenkingswoorden gesproken en lichtbeelden vertoond.

De 'warme kolenkachel' van café Bertens, getekend door M.J. Looijen (vermoedelijk) 1914. (Coll. Karel de Beer).

Noten

1. Met dank aan mijn broer Joop voor de familiegegevens. Ons moeder werd in 1917 geboren in het huis *rechts* naast de schoenfabriek dat in 1913 door architect Jos. Donders werd gebouwd in opdracht van ons opa, Jos Mannaerts (1887-1983, een zoon van Frans, zie ook noot 4) die in dat jaar (1913) trouwde met Catharina Schoenmakers (1891-1961). De letters M en S op de tweepuntige gevel duiden volgens ons dan ook op Mannaerts en Schoenmakers (en de S dus niet op Schoenen of Schoenfabriek, zoals elders vermeld.) In dít huis is voor zover wij weten *niet* ingekwartierd. Op dit punt wonend was men kennelijk nooit lang zeker van zijn adres, wat lastig kon zijn voor de post. Ik kwam het namelijk tegen als Julianapark 75 en Goirke 75, terwijl de oude naam Lijnsheike ook nog lang in gebruik bleef, bijv. voor de naastgelegen schoenfabriek (Lijnsheike 178.) Sinds in de jaren vijftig van de vorige eeuw de Ringbaan-Noord werd aangelegd heet alles hier Oude Lind. Nu is in het "M&S huis" (Oude Lind 32) een huisartspraktijk gevestigd.
2. Joseph Marie Hubert van der Grinten (Venlo 1867-Velp 1942) was bij de mobilisatie in 1914 majoor van de Veldartillerie, werd in 1916 bevorderd tot luitenant-kolonel van dit onderdeel en begin 1918 overgeplaatst naar Zeeland als algemeen Artilleriecommandant. Had aan het eind van zijn dienst de rang van luitenant-generaal van de Artillerie. Gehuwd (a) in 1889 met Anna Leclerq en (b) in 1917 met Maria Everard te Heemstede. Uit dit tweede huwelijk werd H.L.J. van der Grinten (1926-2013) geboren, zonder wie dit verhaal niet geschreven had kunnen worden.
3. Reservekapitein en schrijver M.J. Looijen, bij zijn overlijden in 1943 reserveluitenant-generaal der Artillerie, heeft de hele mobilisatietijd van 1914-'18 vastgelegd in kronieken en gedenkschriften. Van der Grinten junior (H.L.J.) vertelt hier vol lof over aan mijn oom. Sommige verhalen vond hij zo leuk en zelfs meesterlijk geschreven dat hij ze heeft voorgelezen aan zijn kleinkinderen. "Ook zij genoten," merkt hij op. Je zou haast vergeten dat deze oorlog elders zoveel ellende heeft gebracht!
4. De grondlegger van de schoenfabriek was Joannes Mannaerts (1818-1905) die in 1846 trouwde met Anna de Bont. In dat jaar ook (1846) wordt de oprichting van de fabriek vermeld. Ten tijde van de mobilisatie in 1914 was zoon Franciscus (1852-1937, x Elisabeth van Bebber) directeur. Deze Frans Mannaerts woonde met zijn gezin in een groot huis (Lijnsheike 174) met diepe achtertuin *links* naast de schoenfabriek. Was niet alleen schoenfabrikant maar ook 25 jaar gemeenteraadslid en bekleedde een aantal maatschappelijke functies. Hij ontving de onderscheiding ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Na het overlijden van Frans in 1937 hebben de paters Mill Hill in zijn huis een Sint Joseph Studiehuis gevestigd met inpandig een kapel. Dit was in elk geval in 1941 de situatie. De fabriek heeft bestaan tot 1970. Huis en fabriek, waar de inkwartiering zich afspeelde, zijn al geruime tijd geleden gesloopt. Op het terrein is nu een autobedrijf gevestigd (bron o.a.: Ronald Peeters, *De Straten van Tilburg*, Tilburg 1987 pag. 104).
5. Na deze ervaring heeft Looijen kennelijk inkwartiering gevonden in het huis van Jan (Josephus Johannes, 1855-1933) en Heleen (Helena Maria, 1858-1946) Mannaerts, de ongehuwde broer en zus van Frans Mannaerts, die in 1910 waren verhuisd van Lijnsheike naar Goirkestraat 9. Looijen schrijft later hoe hij, voorafgaand aan de reünie in 1934, een wandeling maakte door de Goirkestraat via Café Bertens (dat dan Café De C heet maar niet veel is veranderd) om op ziekenbezoek te gaan naar Heleen Mannaerts, die hij dan betitelt als "mijn kwartiergeefster van 1914." Dit is voor zover bekend de enige inkwartiering geweest buiten de schoenfabriek en het huis van Frans Mannaerts.
6. Café Bertens was gevestigd in de Goirkestraat ter hoogte van de Kasteeldreef, daarna Café De C (dat later verhuisde naar het Wilhelminapark.) Met "Groote Turksche mannen aan den wand" moeten forse portretten zijn bedoeld van gewone Goirkese mensen die tegen de muur hingen. Meergenoemd zijn de "kekelavonden" bij Bertens. "Kekelen" is een weinig gebruikt woord dat staat voor kakelen, bekvechten. Het ging bijvoorbeeld tussen de "geallieerden" en de "neutralen", welke laatsten door de eersten voor pro-Duits werden gehouden. Daar werd op zo'n avond dan een fel debat over gevoerd.
7. Dit A.P.D. is vanaf 1920 mede opgebouwd door de bekende topruiter en militair Charles Pahud de Mortanges (1896-1971) tot een depot van meer dan 300 paarden, meest zware boerenknollen die het geschut door de blubber moesten kunnen trekken. Zie "Charles Pahud de Mortanges: ook een beetje van Tilburg," door Jeroen Ketelaars in het tijdschrift *Tilburg* van april 2014.

Pijn en Gijn

Berry van Oudheusden*

Omslag 'Pijn en Gijn'. (Coll. RAT)

Op 1 augustus 1914 werden de strijdkrachten gemobiliseerd, met als hoofdtaak de verdediging van de neutraliteit van Nederland. Het veldleger kreeg bijzondere opdrachten, waaronder grensbewaking, opvang van Belgische vluchtelingen en handhaving van de openbare orde. Dit betekende dat vele legeronderdelen in Noord-Brabant werden ingekwartierd. Daar was immers de open zenuw van de oorlog het sterkst voelbaar.

Berry van Oudheusden (1961) is projectleider van de manifestatie Grenzeloos Tilburg 1914-1918, organisator en producent van erfgoedmanifestaties; schreef over Tilburg en maakte historische filmproducties.

Regionaal Archief Tilburg bezit een boek waarin die mobilisatie in geuren en kleuren wordt getekend. Onder de titel *Pijn en Gijn:het zevende in Brabant* beschrijft Fr. van de Vrande de lotgevallen van de 3e Compagnie van het 7e Regiment Infanterie, onderdeel van de 4e Divisie. In zijn inleiding zegt Van de Vrande dat hij geen letterkundig werk wilde nalaten, maar dat hij een bescheiden poging deed om de getrouwe waarheid op te schrijven, aan de hand van notities die hij tijdens zijn mobilisatie maakte.
Literair gezien is het boek inderdaad irrelevant. De schrijfstijl is houterig, chaotisch en met veel onbeduidende dialogen. De auteur verdwaalt in uitgebreide sfeerbeschrijvingen en er zitten grote gaten in de chronologie van gebeurtenissen. De kracht van het boek schuilt in de details. Dat bewijst dat Van de Vrande daadwerkelijk putte uit aantekeningen. Want wie onthoudt namen als Nieuwe Strumpt, Baarlebrug, Hotel du Golf of De Bonte Os?

Militairen bij het trappistenklooster. (Coll. RAT)

De odyssee van de 3e Compagnie van 'het zevende' begint op 1 augustus 1914 met een mars van Amsterdam naar Hilversum. Met de trein gaat het tot Udenhout en vervolgens lopend naar het Trappistenklooster in Enschot, de eerste inkwartiering van de soldaten. Ze gaan op oefening naar de Regte Heide, drinken bier op de Heuvel in Tilburg en lopen dertig kilometer naar het nieuwe kwartier in Baarle-Nassau.
Rond Castelré wordt het regiment belast met grensbewaking. Vooral de confrontatie met Belgische vluchtelingen maakt een onuitwisbare indruk op de schrijver. Uitgeputte oudjes, ondervoede kinderen, wanhopige moeders en verdwaasde soldaten die het gruwelijke slagveld zijn ontvlucht. De militairen van 'het zevende' kennen ook hun ontberingen: kou, jeuk en slaaptekort zijn terugkerende thema's.

Pijn en Gijn leest als een schelmenroman. De soldaten stelen bier van de trappisten, organiseren een spontane variétéavond in een kroeg, onttrekken zich aan dienstbevelen, beminnen heimelijk een lokale schone en maken veel soldatengrappen. Het personage Kraantje is overal bij. Dit veronderstelt dat Van de Vrande die bijnaam voor zichzelf bedacht. Maar ook Henkie, Brutus en Bierdrager bespelen menig tafereel. Taferelen die in het boek door P.H. Kiers zijn geïllustreerd.
Op 2 december marcheert het regiment naar Tilburg. Hier vindt Kraantjes compagnie onderdak in een wollenstoffenfabriek in de Bisschop Zwijsenstraat. Op de Broekhovenseweg wassen de soldaten zich in speciaal aangelegde douchehokjes in een andere fabriek, ze wonen een toneelstuk bij in de NK Harmonie en zuipen in De Korenbeurs en De Roskam.

Eind december 1914 vertrekt het regiment met de trein naar Amsterdam. Deze laatste episode laat raadsels achter. De soldaten gaan met verlof, maar waarom en hoe lang blijft onduidelijk. Komen ze nog terug naar Brabant? Misschien is Van de Vrande zo blij dat hij naar Amsterdam mag, dat hij zijn aantekeningen verwaarloost. Waarom zou je ook, als het warme thuisfront wacht…

Tilburg kort

Tilburg signalement LXXVII

Astrid de Beer, 'Publieke vrouwen op de vlucht', in: *In Brabant*, jrg. 5, nr. 2, juni 2014, p. 28-29

Astrid de Beer, Berry van Oudheusden, Ronald Peeters en Ed Schilders (red.), *Grenzeloos Tilburg 1914-1918. Vluchtelingen in Tilburg* (Tilburg, Gianotten Printed Media / Stadsmuseum Tilburg, 2014), 156 blz., *In Tilburg* deel 6 / *Stadsmuseum Tilburg Cahier* deel 17, ISBN/EAN: 978-90-6663-058-1, € 11,50.

Hülya Cigdem, *De Val van Mehmet* (Arbeiderspers, 2014), 432 blz., ISBN/EAN: 978 90 295 8957 4, € 19,95.
N.B. Roman van Tilburgse auteur, over Mehmet die zijn geboortedorp in Anatolië inruilt voor een nieuw bestaan in Tilburg.

Anton van Dorp, 'Petrus en Johannes Pulskens, zoons van een welgesteld boerenechtpaar uit Enschot, die beiden pastoor werden', in: *De Kleine Meijerij*, jrg. 65, 2014, nr. 1, p. 2-20.

Henk Haen, 'Oudste verenigingsgebouwen en verenigingen in Udenhout (1)', in: *De Kleine Meijerij*, jrg. 65, 2014, nr. 1, p. 21-26.

Ton Kox, *Kweekplaats van katholieke deugd. De onderwijsstrategie van de Congregatie van de Fraters van Tilburg tussen 1844 en 1916* (Tilburg, Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 2014), 396 blz., ISBN/EAN 978-90-821972-0-4, € 29,50.

Sander Paarlberg en Henk Slechte (red.), *Willem II–De koning en de kunst* (Dordrecht 2014). ISBN 978 94 625 8019 0, € 29,95.
N.B. Tilburg passim.

Ed Schilders en Ronald Peeters (samenstelling), *Ik praot nie frêet, Een bloemlezing van gedichten in de taal van Tilburg en omstreken* (Tilburg, Gianotten Printed Media, 2014), *In Tilburg* deel 5, 72 blz., ISBN/EAN: 978-90-6663-057-4, € 9,25

Ronald Peeters

Nieuwe boekenreeks 'In Tilburg'

'In Tilburg' is de naam waaronder drukkerij Gianotten in november 2013 begon met de uitgave van een reeks boeken met Tilburg, de Tilburgers en de Tilburgse taal als onderwerp. Het afgelopen jaar zijn er meteen al vijf boeken in deze reeks verschenen. Van de redactie maken naast Gianotten-medewerkers, Hans Hop en Han van Meegeren, ook Ed Schilders (tekst) en Ronald Peeters (beeld) deel uit. Dit team staat garant voor gevarieerde en toegankelijke boeken, die bovendien ook scherp geprijsd zijn.
Na even weg te zijn geweest heeft het tijdschrift *Brabants* eerder dit jaar een doorstart gemaakt. Een van de redactieleden van dit tijdschrift is Jos Swanenberg, hoogleraar 'Diversiteit in Taal en Cultuur' aan de Tilburgse universiteit. Een ander redactielid zorgt ervoor dat ook op plaatselijk niveau de aandacht voor dialect niet verslapt; Ed Schilders. In 2012 was hij al verantwoordelijk voor het Tilburgs ABC-boek *Van Aajkes tòt Zaandkèùl*, nu is hij de samensteller van het eerste boek in de 'In Tilburg'-reeks. Schilders gaat in dit boek voor een persoonlijke keuze van wat hij de mooiste woorden uit het Tilburgs vindt. Woorden die taalkundig interessant zijn, maar die vaak ook een verhaal vertellen over de Tilburgse samenleving. De auteur noemt bijvoorbeeld maar liefst 7 dialectvarianten van het Nederlandse woord tuinboon. Zo konden de Tilburgers 'de hele week hetzelfde eten, en toch elke dag wat anders'. Indien mogelijk geeft de auteur een verklaring, maar misschien zijn de mooiste verhalen inderdaad zoals hij zegt, verhalen met een open einde.
Ed Schilders is samen met Ronald Peeters ook verantwoordelijk voor de bloemlezing waarvan de Hasseltse kapel het onderwerp is. Het boek is er vooral gekomen om de recente restauratie van de kapel te ondersteunen. Er is een keuze gemaakt uit het geschreven en beeldend werk van veertig meest Tilburgse auteurs en kunstenaars. De geschiedenis, de processies, de bedevaarten, en natuurlijk ook de snoepkramen in de meimaand, ze hebben alle een plaatsje gekregen in de bloemlezing. Door schilderijen, gravures, jeugdherinneringen, en oude legendes, maar ook merkwaardige krantenberichten en gedichten in de Tilburgse volkstaal komt dit alles aan bod. Wel was het misschien handig geweest als een inleidend hoofdstuk voor enige duiding had gezorgd.
Het derde boek uit de reeks is in feite ook een bloemlezing, maar dan een waarvoor is geput uit het archief van de Fraters van Tilburg. In twintig hoofdstukken wordt door de archivaris van de fraters, Rien Vissers, en medeauteur Van Meegeren ingegaan op de meest curieuze voorwerpen en foto's. De onderwerpen zijn overigens niet louter Tilburgs. Naast het 'moederhuis', het kloostercomplex aan de huidige Gasthuisring, krijgt ook Huize Steenwijk voldoende aandacht; het in Vught gelegen huis voor bejaarde en zieke fraters. Ook zijn de mooiste beelden opgenomen van de Tilburgse fraters in Caribisch Nederland. Dit bijzondere fotoarchief is een paar jaar geleden volledig gedigitaliseerd en beschreven. Via de website www.caribischerfgoed.nl worden ook daar verhalen verteld van het werk en leven in de tropen.

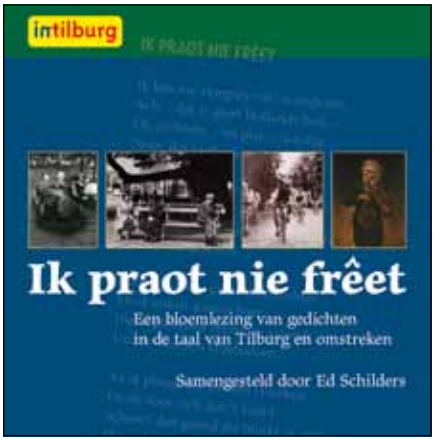

De bonte verzameling 'Tilburg in kleur' vraagt eigenlijk meteen al om een vervolg. In dit boek komen namelijk de mooiste ingekleurde ansichtkaarten uit de periode 1900-1930 aan de orde. Maar ongetwijfeld is uit het aanbod van de decennia daarna evenzeer een mooi boek samen te stellen. Meer dan 120 met de hand ingekleurde prentbriefkaarten worden door Ronald Peeters van commentaar voorzien. Kaarten die een beeld geven van een stad waarin infrastructurele barrières als de spoorlijn Breda-Tilburg en het Wilhelminakanaal steeds bepalender lijken te zijn. Menigeen zal het boek echter met enige verbazing lezen en bekijken, want hoe anders ziet Tilburg er zo'n eeuw later uit? De landelijke stad met opkomende industrie heeft een ware metamorfose ondergaan.

Dan gao'k dichten… meej permissie - Hôoggeleerde school-poeet
Ôoh zoo plat… en nie in't taoltje - Dè me schôols wier opgeleet

Deze regels komen uit het gedicht 'Ik praot nie frêet' (vrij vertaald: "Ik praat niet deftig") van Cees Robben. Het gelijknamige door Ed Schilders samengestelde boekje had geen betere titel kunnen hebben. Na aanvankelijk aarzelende pogingen van anderen voor de Tweede Wereldoorlog is Robben de eerste naoorlogse pionier die het pad effent voor de dialectdichters na hem. Veel niet eerder, of slechts in beperkte kring, gepubliceerde poëzie uit het gebied rondom Tilburg krijgt een

plaats. Met dit boek wordt voor het eerst een redelijk bescheiden maar daarom niet minder interessant onderdeel van de Tilburgse letterkundige geschiedenis in kaart gebracht. De noemer die daarin toch wel overheerst is humor. Poëzie uit de volksmond maakt, aldus Schilders in de inleiding, het leven lichter en de lach luider.

Sander van Bladel

Ed Schilders en Ronald Peeters, *De Schonste taol van't laand – De mooiste Tilburgse woorden* (Tilburg 2013). ISBN 978 90 6663 053 6, € 11,50.

Ronald Peeters en Ed Schilders (red.), *De kapel op de Hasselt – Een bloemlezing uit het werk van 40 Tilburgse auteurs* (Tilburg 2013). ISBN 978 90 6663 054 3, € 12,50.

Rien Vissers en Han van Meegeren, *Uit het archief van de fraters – Foto's voorwerpen en verhalen uit het archief van de Fraters van Tilburg* (Tilburg 2014). ISBN 978 90 6663 055 0, € 11,75.

Ronald Peeters, *Tilburg in kleur 1900-1930 – De mooiste ingekleurde ansichtkaarten* (Tilburg 2014). ISBN 978 90 6663 056 7, € 12,50.

Ed Schilders (red.), *Ik praot nie frêet – Een bloemlezing van gedichten in de taal van Tilburg en omstreken* (Tilburg 2014), ISBN 978 90 6663 057 4, € 9,25.

De Eerste Wereldoorlog van groot tot klein

Onder de noemer Grenzeloos Tilburg is een groot aantal activiteiten verzameld waarmee in Tilburg en omstreken in de tweede helft van 2014 het begin van de Eerste Wereldoorlog, honderd jaar geleden, uitgebreid herdacht wordt. Een van de onderdelen van die herdenking – het overzicht is te vinden op de webstite www.grenzeloostilburg.nl – is de uitgave van het boek *Grenzeloos Tilburg 1914-1918, een stad vol vluchtelingen*, waarin voor het eerst gestreefd is naar een volledig overzicht van de gevolgen van de 'Groote Oorlog' voor Tilburg. Nederland was weliswaar neutraal, maar de Duitse opmars naar Frankrijk door België en het onverwacht heftige verzet van de Belgen daartegen, zorgde al vanaf oktober 1914 voor een enorme toestroom van vluchtelingen, waarvan er duizenden in Tilburg gehuisvest moesten worden, met alle problemen vandien. Behalve voor huisvesting moest ook gezorgd worden voor voeding, kleding, scholing voor de kinderen, administratieve verwerking, werkgelegenheid en bewaking van de 'openbare zeden', en uiteindelijk ook terugkeer naar het land van herkomst. Daarnaast werd de Nederlandse neutraliteit gewaarborgd door gemobiliseerde militairen, en hun massale aanwezigheid in en rond de stad drukte eveneens een stempel op het dagelijks leven. Bovendien was juist de mobilisatie er de oorzaak van dat in Tilburg een groot gebrek aan textielarbeiders ontstond: gedwongen vacatures die vaak werden opgevuld door vluchtelingen. Enig opportunisme in dezen kan de Tilburgse fabrikanten – zo blijkt uit een van de bijdragen – niet ontzegd worden.

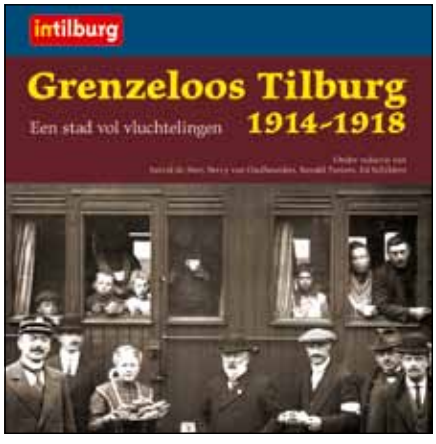

Hoe deze abrupte omslag in het dagelijks leven binnen vrij korte tijd zo goed en zo kwaad als het ging in steeds betere banen werd geleid, is het onderwerp van een groot aantal van de 26 hoofdstukken in *Grenzeloos Tilburg 1914-1918.* Voor een noodzakelijk deel was dit een ambtelijke en bestuurlijke aangelegenheid maar de beschouwingen worden vooral boeiend doordat de research van de auteurs nog velen van de betrokkenen een naam en een gezicht geeft. Van de coryfeeën van het 'Vluchtelingen-comité' als Frans Verbunt en mevrouw Cor Brouwers-van Waesberghe, tot anonieme dames die ondergoed voor de kinderen breiden.

De bijdragen waarin tegen dit oorlogsdecor de zeer persoonlijke verhalen centraal staan, zijn eveneens ruim vertegenwoordigd. Ze variëren van fragmenten uit dagboeken – waaronder die van de schrijver Will van Mook, die zich opwerpt als 'de redder van de Tilburgse textielindustrie' – tot de kroniek van een vriendschap voor het leven van een Tilburgs 'gastgezin' met een Belgische familie. Ronduit bizar was het noodlot van Gustave Hanke, een Duitse deserteur die in Tilburg asiel en onderdak had gekregen, en die gedood werd bij een ordinair kroeggevecht in de Anna Paulownastraat. Ook dat was 'de Groote Oorlog', maar dan in het klein.

Ed Schilders

Astrid de Beer e.a. (redactie): *Grenzeloos Tilburg 1914-1918, een stad vol vluchtelingen*
Met bijdragen van: Astrid de Beer, Luud de Brouwer, Jeroen Ketelaars, Frans Goris, Ronald Peeters, Berry van Oudheusden, en Ton Wagemakers.
Deel 6 van de reeks 'In Tilburg', en eveneens 'Stadsmuseum Tilburg Cahier' deel 17
(Tilburg, Gianotten printed media, 2014), 156 blz., ISBN/EAN: 978-90-6663-058-1, € 11,50

Met ons gaat alles goed

Niet minder dan negentig korte verhalen, geschreven door ruim tachtig auteurs zijn

opgenomen in het boek *Met ons gaat alles goed. 'De Groote Oorlog' in het klein*, een uitgave van Erfgoed Brabant. En die vele tientallen Noord-Brabantse en Vlaamse schrijvers beschrijven de meest uiteenlopende onderwerpen die betrekking hebben op de Eerste Wereldoorlog en die naar thema gerangschikt zijn. Zo zijn bijdragen in de bundel opgenomen die betrekking hebben op de Duitse inval, gijzelaars, vluchten, krijgsgevangenen en ondergedoken soldaten, collaboratie, verzet, dagelijks leven en herdenkingscultuur.

Hoewel veruit de meeste verhalen niets te maken hebben met Tilburg, bevat het boek ook wat onderdelen die zich wél in of in de buurt van deze stad afspelen. Kim Nagtzaam publiceerde in 2003 in tijdschrift *Tilburg* een mooi artikel waarin het vreemdelingenbeleid van de gemeente Tilburg tijdens 'de Groote Oorlog' centraal stond. Dat artikel is nu in ingekorte vorm opgenomen in *Met ons gaat alles goed*.

Ook betrekking op Tilburg – op de gemeente Tilburg althans – heeft het verhaal 'Udenhout, het dorp van de Goede God'. Daarin schrijft Kees van Kempen over Petrus van Eijl. Hij was in 1859 in Tilburg geboren en werd in 1903 pastoor in Udenhout. Tijdens zijn 36 jaar durende pastoraat hield Van Eijl een dagboek bij. "Daarmee heeft hij ons ook informatie gegeven over gebeurtenissen tijdens de Eerste Wereldoorlog in het dorp, gebeurtenissen die de normen en waarden van de pastoor tartten", schrijft Van Kempen.

De jaren 1914-1918 vormden ook voor de Udenhouters een tumultueuze periode. Al op 1 augustus van het eerste oorlogsjaar noteerde pastoor Van Eijl in zijn dagboek: "Mobilisatie in Nederland, en plotselinge oproeping der Udenhoutsche miliciens en reservisten (84), die in hun angst reeds vroeg in den morgen de biechtstoelen bestormen." Vaders en zonen moesten dienen, en gemobiliseerde soldaten en Belgische vluchtelingen streken in het dorp neer. De inwoners kregen te maken met prijsstijgingen en schaarste van levensmiddelen, sommige Udenhoutse meisjes maakten het iets té gezellig met in het dorp gelegerde militairen, en er werd gesmokkeld en geplunderd. Met de jaren nam ook de 'lusteloosheid en ongodsdienstigheid' bij de soldaten toe, zo stelde zielenherder Van Eijl vast.

In zijn bijdrage aan het boek schrijft Peter Dillingh over de Friese dominee Sipke Huismans, die in 1914 in Midden-Brabant verbleef. In dit nummer van tijdschrift *Tilburg* figureert dezelfde predikant in een artikel van Dillingh, want Huismans werkte ook in Tilburg onder de gemobiliseerde militairen.

Niet echt een Tilburgs verhaal, maar wel een verhaal met een Tilburgse link, is het stuk dat Gaston Van Bulck in *Met ons gaat alles goed* schreef over de Vlaamse kunstenaar Alfred Ost (1884-1945). Net als zoveel andere Belgen belandde Ost tijdens de Eerste Wereldoorlog in Nederland. Veelvuldig tekende hij zijn vluchtende landgenoten. Nog altijd bevindt zich in de collectie van Stadsmuseum Tilburg een aquarel van de hand van Ost. Dat werk werd in 1919 door een aantal Belgische verenigingen aan de gemeente Tilburg geschonken, als dank voor de hulp die de ontheemde Belgen tijdens de oorlog hadden gekregen.

Jeroen Ketelaars

R. Beyst, T. Cuijpers & H. Vannoppen (red.), *Met ons gaat alles goed. 'De Groote Oorlog' in het klein* ('s-Hertogenbosch, 2013), ISBN 9789072526649, 432 p., € 25,00

Willem II, de koning en de kunst

Op 4 maart 2014 vond in aanwezigheid van Zijne Majesteit koning Willem-Alexander in de Augustijnenkerk in Dordrecht de feestelijke opening plaats van de tentoonstelling *Willem II–Kunstkoning*. Eerder was die tentoonstelling te zien in Staatsmuseum De Hermitage te St. Petersburg. Het Dordrechts Museum heeft in dit ambitieuze en grootschalige project ook samengewerkt met een museum in Luxemburg en met de Koninklijke Verzamelingen in Den Haag. Een van de bruikleengevers die hebben bijgedragen aan de realisatie van deze overzichtstentoonstelling is het Stadsmuseum Tilburg.

Het leven dat de tweede Oranjevorst leidde in Tilburg staat in een schril contrast met de luxe die hij gewend was aan de hoven van Engeland en Pruisen. Willems 'kunstzin' was al vanaf zijn vroege kinderjaren groot. De schilderijen van Vlaamse en Italiaanse meesters uit de Late Middeleeuwen en Renaissance die hij in Engelse landhuizen zag hadden vooral zijn interesse. Na de Slag bij Waterloo keerde hij, als kroonprins der Nederlanden, terug naar Brussel. Hij begint er in rap tempo een collectie met topstukken op te bouwen. Een collectie waarvan hij overigens voor een deel (tijdelijk) afstand moest doen in de periode van de Belgische opstand (1830-1839).

Eenmaal koning liet Willem in Den Haag een Gotische zaal en galerij voor zijn collectie bouwen, on-Nederlandse bouwwerken naar voorbeeld van de kastelen en kloosters die hij in Spanje en Portugal had gezien. Ook al werden deze ruimten af en toe opengesteld voor publiek, Willem II had weinig op met openbaar en nationaal kunstbezit. Hij had des te meer een persoonlijke band met kunst. Die band kwam zeker goed naar voren in de tentoonstelling *Willem II–Kunstkoning*. Willems levensverhaal wordt verteld door middel van tastbare herinneringen, door kunstschatten en bijzondere objecten die men uit alle hoeken van de wereld samen heeft gebracht.

De Tilburgse inbreng op de tentoonstelling is bescheiden, maar interessant. Het

Verwonding van de kroonprins in de slag bij Waterloo 1815 door L. Moritz. (Coll. Stadsmuseum Tilburg)

Dordrechts Museum bezit 'slechts' een kopie van het huwelijksportret van Willem en Anna Paulowna uit 1816. Dus is ook het origineel, geschilderd door Jan Willem Pieneman en afkomstig uit de collectie van de gemeente Tilburg, te zien. Uit dezelfde collectie en eveneens van de hand van Pieneman is het schilderij dat de overgave van Hasselt op 8 augustus 1831 verbeeldt, en het schilderij van L. Moritz waarop de prins Van Oranje na zijn verwonding in de slag bij Waterloo in 1815 afgebeeld is. Ook de bekende litho van het Paleis-Raadhuis, van de hand van W.C.C. van Oudendorp, uit ca. 1849 maakt deel uit van de tentoonstelling. Daarnaast is er nog plaats voor een aantal voorwerpen van het Stadsmuseum Tilburg; een replica van het standbeeld en de kalkbak en zilveren troffel waarmee Willem op 13 augustus 1847 de eerste steen heeft gelegd van zijn nieuwe Tilburgse paleis.

Nog een paar weken is de tentoonstelling te zien in museum Villa Vauban in Luxemburg. Dat museum brengt ook een schilderij in dat als 'Tilburgs' beschouwd kan worden, een bloemstilleven uit 1791 van de in de wijk Groeseind geboren Cornelis van Spaendonck. De tentoonstelling heeft in Dordrecht ruim 100.000 bezoekers getrokken en de bijbehorende catalogus is al weer een tijdje toe aan een tweede druk. Aan dit fraai uitgevoerde boek hebben diverse schrijvers, waaronder Jeroen van Zanten (auteur van de biografie) en Ronald Peeters (hoofd Stadsmuseum Tilburg) een bijdrage geleverd.

De tentoonstelling '*Une Passion royale pour l'art': Guillaume II des Pays-Bas et Anna Pavlovna'* is nog tot en met zondag 12 oktober te zien in Luxemburg. Villa Vauban – Musée d'Art de la Ville de Luxembourg. Meer info: www.villavauban.lu

Sander van Bladel

Jeroen van Zanten, *Koning Willem II, 1792-1849* (Amsterdam 2013). ISBN 978 94 610 5185 1, € 29,90 (paperback) of € 39,90 (gebonden).

Sander Paarlberg en Henk Slechte (red.), *Willem II–De koning en de kunst* (Dordrecht 2014). ISBN 978 94 625 8019 0, € 29,95.

De overtreffende trap van moord, 25 jaar 'Moordhoek'

Het gebeurt niet zo vaak dat er van een nonfictie boek een jubileumeditie verschijnt. De eerste druk van *Moordhoek* verscheen in oktober 1988. Een paar weken later volgde al een tweede en vijf jaar later een derde druk. Drukkerij Gianotten neemt nu niet alleen het initiatief tot de serie *'In Tilburg'*, men heeft het voornemen om hiernaast ook elk jaar één of meerdere speciale uitgaven te laten verschijnen. Een luxe heruitgave van het boek waarin Ed Schilders de moord op Marietje Kessels reconstrueert is de eerste van deze specials.

Er is haast geen misdaad uit de Tilburgse geschiedenis die zo in het collectieve geheugen staat gegrift dan de moord die plaatsvond op 22 augustus 1900. Die moord hield niet alleen de gemoederen in de stad goed bezig, ook in de publieke opinie in de rest van Nederland werden de ontwikkelingen in deze zaak een paar jaar lang op de voet gevolgd. De motivatie van de auteur was en is eerlijk en duidelijk; er zijn meer dan een eeuw lang een aantal achtergronden onopgehelderd gebleven die dat ook altijd wel zullen blijven. We zullen veel niet weten omdat justitie in de jaren 1900 tot 1903 de 'kansen om waarheden te vinden' onbenut heeft gelaten. De reconstructie van Schilders is immers gemaakt op basis van het materiaal dat ook toen al voorhanden was.

Maar nog altijd leeft het verhaal en de betekenis van Maria Kessels. *Moordhoek* heeft in de 25 jaar nadat het voor het eerst verscheen ook voor verdieping gezorgd en bijgedragen aan een grote verscheidenheid aan creatieve producties; de bundel *Engel in de rei der martelaren* van Cees van Raak, het hoorspel *De Koster van de Noordhoek* (geschreven door Peter Dictus), en diverse toneelproducties. En sinds 2001 heeft Marietje een eigen monumentje. Op de door de buurtbewoners beheerde speelplaats in de voormalige kloostertuin van de Dionysiusstraat werd dat jaar een bronzen sculptuur onthuld naar een ontwerp van Guido Geelen.

Een parallel met het heden trekt Ed Schilders ook in het voorbericht bij deze uitgave. De aanvankelijke weerstand van katholieke zijde tegen zijn boek lijkt ondertussen namelijk geluwd. De recente onthullingen over mishandeling en misbruik van kinderen binnen de katholieke instituten zal daar volgens hem zeker aan hebben bijgedragen. De onderliggende, schrijnende, problematiek van de kwetsbaarheid van kinderen lijkt alleen maar actueler te zijn geworden. Maar goed dus dat het 'Marietje Kessels Project', dat kinderen van de basisschool weerbaarder maakt, nog steeds bestaat.
De indertijd geschonden normen en de bedreigde maatschappelijke zekerheden moeten mede de oorzaak zijn geweest van de hardnekkigheid waarmee de herinnering aan deze misdaad is blijven voortleven. Dat, en het feit dat de moord op Maria Kessels nooit is opgelost. Schilders reconstrueert de moord niet alleen in dit boek, hij is te prijzen voor het feit dat hij ook, met een lange reeks aan argumenten, stelling durft te nemen. De man die aldus Schilders het sterkst voor het daderschap in aanmerking komt is pastoor George van Zinnicq Bergmann. Maar koster Johannes van Isterdaal en vele, niet alleen kerkelijke, gezagsdragers zijn er echter in meer of mindere mate voor verantwoordelijk dat het mysterie voor een groot deel toch altijd wel onopgehelderd zal blijven.

Haarschilderij van Marietje Kessels. (Coll. Stadsmuseum Tilburg)

Deze nieuwe editie van *Moordhoek* is tekstueel, op enige correcties na, onveranderd. Dat geldt niet voor de illustraties. Het beeldmateriaal is uitgebreid en met vooral kleurenafbeeldingen verrijkt. Op de omslag een reliekportret met bloemknoppen van de haren van Maria Kessels (in 1900 vervaardigd door de Zusters Ursulinen). In het voorwoord schrijft de auteur dat hij de bijzondere in 2010 teruggevonden foto van het levenloze lichaam van Marietje niet heeft opgenomen. Een keuze die nog wel te respecteren valt. Dat geldt ook voor het niet aanvullen en bewerken van de tekst in deze editie. Jammer is dat wel een beetje, want nu moeten we maar aannemen dat de in 1999 teruggevonden dossiermappen (met diverse stukken die betrekking hebben op de moordzaak) daar ook geen aanleiding voor hebben gegeven.

Sander van Bladel

Ed Schilders, *Moordhoek – De reconstructie van de moord op Marietje Kessels in een katholieke kerk* (Tilburg 2013). ISBN 978 70 666 3000 0, € 22,95.

Begunstigers:

CATALONIË GLAS VERPAKKINGEN BV
REEDS MEER DAN 100 JAAR

Gianotten Mutsaers
boekverkopers
sinds 1947

Panhuijsen
voorRAAD in verpakkingen®
www.panhuijsen.nl

Wie wat bewaart, heeft wat
Uw verhaal is goud waard

Rabobank

Vincents Tekenlokaal
Stadsmuseum Tilburg

AVIA VOLLENHOVEN
Olie Technologie

CCO
Bressers Metaal

DESTIL
voor bouw en industrie ■ sinds 1865

AANNEMINGSBEDRIJF
C.J.M. VAN GAAL B.V.
TILBURG

METI
Melis Gieterijen b.v. Tilburg

Hoefnagels Groep
Brand- en Bedrijfsdeuren
Aluminium Gevels

VAN SON ASSURANTIEN BV

GIANOTTEN
printed media
gianottenprintedmedia.nl

Verleden tot Heden
ieder verhaal is er één

MAKELAARDIJ
Hans van Berkel

Peerke Donders Paviljoen
Stadsmuseum Tilburg

DAIV GROEP
uw partner voor bouwprojecten

Daedalus
aviation group

mooiesite.nl
een mooie website maak je gewoon zelf

DUVELHOK

GASNed